

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік
университетінің ғылыми-қөшшілік журналы**

**Научно-популярный журнал Павлодарского
государственного университета им. С. Торайгырова**

**2001 жылы құрылған
Основан в 2001 г.**

ӘЛКЕТАНУ

КРАЕВЕДЕНИЕ

1-2' 2016

ӨЛКЕТАНУ - КРАЕВЕДЕНИЕ

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на учет средства массовой информации

№ 14207-Ж

выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия

Республики Казахстан

4 марта 2014 года

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Кадысова Р. Ж., д.и.н., профессор (главный редактор)

Батталов К. К., к.и.н., доцент (зам. главного редактора)

Азербаев А. Д., ст. преподаватель

Члены редакционной коллегии:

Абжанов Х. М., д.и.н., профессор;

Абусеитова М. Х., д.и.н., профессор;

Алдабергенов К. М., д.и.н., профессор;

Богуслав Р. Загорски, профессор (Варшава, Польша);

Власов А. В. д.и.н. (г. Москва, РФ);

Исмагулов О. И. д.и.н., академик НАН РК;

Кабульдинов З. Е., д.и.н. профессор;

Октябрьская И. В. д.и.н. профессор НГУ;

Токо Фудзимото, доктор PhD (г. Токио, Япония);

Уильям Фиерман, профессор;

Цыряпкина Ю. Н. к.и.н., доцент, г. Барнаул РФ);

Нургожина Б. В. (технический редактор):

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.

Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.

Рукописи и дискеты не возвращаются.

При использовании материалов журнала ссылка на «Өлкетану - Краеведение» обязательна.

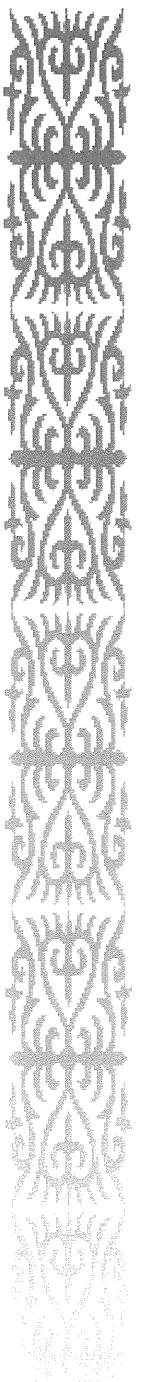
© ПГУ им. С. Торайгырова

ӨЛКЕТАНУ №1-2, 2016

МАЗМҰНЫ

Адилов А. В., Кельдибеков М. Б.	
<i>Батысқа қыпшақтардың көші-қоні</i>	6
Әндіржан Ә. Ж., Каскабасова А. А.	
<i>Павлодардың интернационалист жсауынгерлері</i>	14
Ахметов С. З., Молдакимова А. С.	
<i>Билік және құқық: өркениеті көзқарас</i>	21
Болкоева Б. М., Батталов К. К.	
<i>«Алаш» партиясы қазақ халқының мемлекеттілігінің үлттық муддесін іске асыру ретінде</i>	24
Джасуланова А. Н., Батталов К. К.	
<i>Асан Қайғы халық тілегінің жоқшысы</i>	29
Жидебаева С. Б., Каскабасова А. А.	
<i>Әбілгазы Баһадурдің «Түрік шежіресінің» тарихи маңызы</i>	36
Рахимов М. И., Батталов Қ. Қ.	
<i>Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан қазақ интеллигенттерінің саяси-қозғамдық қызметі мен Алаш қозғалысындағы рөлі</i>	41
Акшамбаева Т. Н., Жусупов Е. К.	
<i>M. M. Сперанскийдің «Сібір қыргыздары туралы жарғысы»</i>	47
Тұсбекова А. Р., Жусупов Е. К.	
<i>Қазақ-Жоңгар қатынастарының тарихнамасы</i>	52
Узықанова Ж. Е., Акубасова С., Ельмуратова Б. Ж.	
<i>Құқықтық жүйенің қалыптасуы тарихынан</i>	61
<i>Авторларға арналған ережелер</i>	67

СОДЕРЖАНИЕ

Адилов А. В., Кельдибеков М. Б.	
<i>Миграция кыпчаков на запад .....</i>	6
Әндіржан Ә. Ж., Каскабасова А. А.	
<i>Воины-интернационалисты Павлодара.....</i>	14
Ахметов С. З., Молдакимова А. С.	
<i>Власть и право: цивилизационный подход .....</i>	21
Болкоева Б. М., Батталов К. К.	
<i>Партия «Алаш» как воплощение национальной идеи государственности казахского народа.....</i>	24
Джасуланова А. Н., Батталов К. К.	
<i>Асан Кайғы как поборник желаний народа.....</i>	29
Жидебаева С. Б., Каскабасова А. А.	
<i>Историческое значение «Тюркского шежире» Абильгазы Баҳадура.....</i>	36
Рахимов М. И., Батталов Қ. Қ.	
<i>Общественно-политическая деятельность казахской интеллигенции Павлодар-Иртышского региона и их роль в движении Алаш.....</i>	41
Акшамбаева Т. Н., Жусупов Е. К.	
<i>«Устав о сибирских киргизах» М. М. Сперанского .....</i>	47
Тұсбекова А. Р., Жусупов Е. К.	
<i>Историография казахско-джунгарских отношений.....</i>	52
Узыканова Ж. Е., Акубасова С., Ельмуратова Б. Ж.	
<i>История становления правовой системы .....</i>	61
Правила для авторов	67

CONTENTS

Adilov A. V., Keldibekov M. B.	
<i>Migration of the Kipchaks to the west .....</i>	6
Andirshan A. Sh., Kaskabasova A. A.	
<i>Pavlodar peacekeepers .....</i>	14
Ahmetov S. Z., Moldakimova A. S.	
<i>The power and right: civilization approach .....</i>	21
Bolkoeva B. M., Battalov K. K.	
<i>Party «Alash» as the embodiment of the national idea of statehood of the Kazakh people .....</i>	24
Dshasulanova A. N., Battalov K. K.	
<i>Asan Kaigy as a champion of the people's desire .....</i>	29
Židebaeva C., Kaskabasova A. A.	
<i>The historical significance of «Turkic shezhire» by Abulgazi Bahadur .....</i>	36
Rakhimov M. I., Battalov K. K.	
<i>Social and political activity of the Kazakh intelligentsia in Pavlodar-Irtysh region and their role in the Alash movement .....</i>	41
Akschambaeva T. N., Zhusupov E. K.	
<i>«The Charter of the Siberian Kirghiz» by M. M. Speransky.....</i>	47
Tusbekova A. R., Zhusupov E. K.	
<i>Kazakh-Jungar relations historiography.....</i>	52
Uzykanova Zh., Akubasova S., Yelmuratova B.	
<i>The history of formation of the legal system.....</i>	61
Rules for authors	67

УДК 94(574)

A. В. Адилов¹, М. Б. Кельдебеков²

¹студент, ²ст. преподаватель, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

МИГРАЦИЯ КЫПЧАКОВ НА ЗАПАД

В статье рассматриваются причины передвижения кыпчакских племен и их влияние на развитие многих раннефеодальных государств Старого Света.

Ключевые слова: кыпчак, миграция, кочевники, культура, источники.

ВВЕДЕНИЕ

Стремительное расширение пределов кыпчакских владений объясняется совокупностью внутренних и внешних причин. Внутренние причины были обусловлены ростом поголовья скота, признаки, которого можно обнаружить в показаниях Гардизи, Марвази и анонима X в. В этот же период продолжался бурный рост присырдарьинских городов, которые, увеличили интенсивную торговлю со степными племенами. Именно на этот период падают сообщения о функционировании караванных маршрутов в глубь кыпчакской степей. Как следствие этого в кыпчакской среде наблюдался быстрый рост товарности скотоводства и неизбежное стремление к расширению пастбищ, которое происходило у кыпчаков даже более бурно, чем, например, у огузов, из-за отсутствия в их среде сильных земледельческо-оседлых традиций. Это стремление к расширению пастбищ, а также желание кыпчакской знати непосредственно участвовать в торговых делах без посредников привело к столкновению с державой сырдарьинских ябгу, преграждавших им путь на рынки Средней Азии на юге и к городам Причерноморья к Руси на запад [1, с. 185].

Была и другая, внешняя, причина для передвижения кыпчакских племен,

хотя и в этом случае основой оставалось увеличение населения и поголовья скота, что неминуемо вело за собой освоение новых пастбищ. К. Маркс по этому поводу писал: «... давление избытка населения на производительные силы заставляло варваров с плоскогорий Азии вторгаться в древние культурные государства... То были пастушеские племена, охотники и воины: их способ производства требовал обширного пространства земли для каждого отдельного индивидуума... Поэтому избыточное население было вынуждено пускаться в те великие сказочные странствия...» [1, стр. 278].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В истории древних кочевников Азии уже не раз были такие передвижения, вспомним хотя бы «великое переселение народов». И в XI в. мы имеем пример того «сказочного странствия», когда на территории Центральной и Средней Азии произошли события, имевшие важное значение для жизни племен кипчакского объединения и других кочевников и вследствие этого вынужденных включиться в ту цепь миграции, сообщение о которой нам доносят различные источники.

Коротко запишем порядок племен, участвовавших в передвижении, следующим образом: Кай – куны – шары – туркмены – печенеги. Если более внимательно проанализировать эту цепь миграции, то можно сделать вывод: переселение начали куны, бежавшие от Китай-хана, т. е. от киданьского императора, в другое место в поисках пастищ. Только после обоснования на новых землях куны подверглись нападению более могущественного племени по имени кай. Согнанные с новых земель, куны устремились на западных соседей из племени шары, которые, в свою очередь, сдвинули с насиженных мест туркмен, ушедших в земли огузов, которые передвинулись в области, населенные печенегами.

Это переселение произошло в первой половине XI в. Их движение из глубин Центральной Азии в Восточную Европу до некоторой степени напоминало эпоху Великого переселения народов. В этот период в степях Евразии стали возникать новые народы, образовывались новые державы. Эти события были зафиксированы историками соседних с кочевым миром евразийских степей государств [3, с. 135].

Половцы (кипчаки, куманы) – средневековые кочевые тюркоязычные племена оставили заметный след не только в истории евразийских степей, но также оказали большое влияние на развитие многих раннефеодальных государств Старого Света. Арабо- и персоязычным авторам, армянским и грузинским средневековым историкам они известны как кипчаки, русские летописцы их называли половцами, а в византийских и венгерских источниках они фигурируют под именем команов, куманов и кунов.

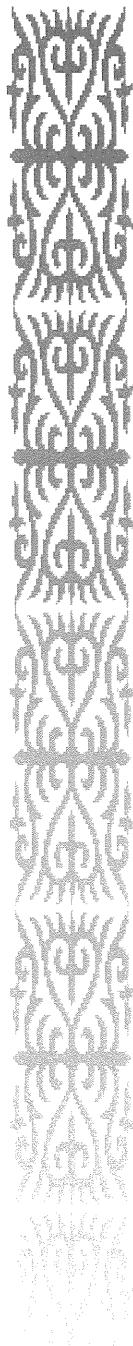
Летописи и хроники разных стран пестрят свидетельствами об их опустошительных набегах на своих соседей, об участии этихnomадов в качестве наследников междоусобных распрях князей и королей,

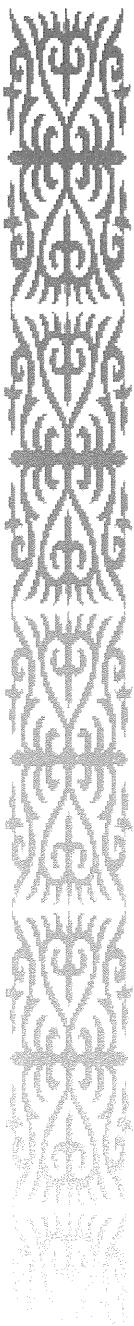
о династических браках политических лидеров Хорезма, Грузии, Древней Руси, Венгрии с половецкими ханами.

В эпоху средневековья из кипчакской среды вышли правители Хорезма, мамлюкского Египта и Делийского султаната. Хорезмшихи, грузинские цари, древнерусские князья, венгерские короли заключали политические союзы с половецкими (кипчакскими, куманскими) ханами, кипчаки являлись той исчерпаемой средой, из которой правители Хорезма, Грузии, Венгрии формировали значительные воинские контингенты, а затем использовали их для решения своих насущных внутри и внешнеполитических проблем.

Обращает на себя внимание и тот факт, что исследователи чаще обращали и обращают внимание на те источники, касающиеся половцев (кипчаков, куманов), которые можно использовать в качестве дополнения для рассмотрения проблем истории Древней Руси, Венгерского королевства, Византийской империи, тюрко и монголоязычных племен и народов Южной Сибири. При такой постановке вопроса половецкий (кипчакский, куманский) материал, служит лишь экзотическим фоном к отдельным периодам истории тех или иных государств и народов. Кроме того, письменные источники, освещдающие историю половецкой (кипчакской) степи – «Дешт-и Кипчак», используются учеными очень не равномерно, как в историко-политическом, так и в территориальном отношении.

Кипчаки сыграли важную роль в этногенезе многих современных тюркоязычных народов Евразии; казахов, киргизов, узбеков, туркмен, каракалпаков, алтайцев, татар, ногайцев, кумыков, карачаевцев, балкарцев и др. В ряде случаев (как например, это было с казахами) они являлись одним из крупнейших компонентов в процессе этногенеза, в других же, их роль была выражена

несколько слабее, однако данный факт еще ярче высвечивает то значение, которое кипчакские племена имели и имеют в истории как средневековых, так и современных народов Старого Света. Перед современными исследователями стоит насущная и вполне посильная задача – создать общую историю кипчаков (половцев, куманов) с момента их появления на исторической арене, вплоть до полного исчезновения [4, с. 367].

Накопленные источники как письменные, так и археологические позволяют осуществить эту цель.

Удяя в Прииртышье и степи Восточного и Центрального Казахстана кипчаки, а вслед за ними и кимаки, открыли новую страницу в своей истории. Под главенством правящей верхушки кимакского общества эти племенные объединения создали сильное государственное образование – Кимакский каганат, который сыграл важную роль в этнополитической истории народов Западной Сибири, Казахстана, Средней Азии IX-XI вв.

В конце X века огромные пространства, занимаемые племенами кимако-кипчакского объединения, охватывали земли от Алтайских гор на востоке до Уральских гор и одноименной реки на западе, от границы леса и лесостепи в Западной Сибири на севере до северного берега оз. Балхаш и горных хребтов Тарбагатая и Карагатая на юге. Эти территории подразделялись на четыре основные части: Йагансун-Йасу, Кыркырхан, Андар аз-кифчак и западный район обитания кипчаков и юемеков.

Если с середины IX в. до последних десятилетий кипчаки находились в политической зависимости от кимаков, то с конца X – начала XI в. ситуация начинает меняться. Кипчаки стараются освободиться от власти кимаков. Естественно, что желание освободиться из под политической опеки кимаков подталкивало кипчаков к постепенной экспансии на запад – к Волге,

на юго-запад – к полуострову Мангышлак и на юг – в Приаралье и долины Таласа и Чу, в земли которые еще находились под контролем огузов (а отчасти кимаков и карлуков), но в то же время были хорошо знакомы и кипчакам, имевшим там совместные с огузами пастбища.

Поскольку кипчаки также вышли из государства кимаков, то возможна родственная связь между кай и кипчаками-половцами. Народ кай упоминает ал-Бируни: «Шестой климат начинается с обиталища восточных тюрок: кай, кунов, кыргызов, кимаков, токуз-гузов, страны туркмен, Фараба, страны хазар». Следовательно, народы кай и кун были соседями на своей прародине. Сирийская карта 1150 г. также упоминает народы кай и кун как соседей [3, с. 137].

Западная граница расселения кипчаков в первой трети XI в., вероятно проходила по Волге. В сочинении Махмуда Кашгарского записано: «Итиль название реки в стране кипчаков» [5, с. 103]. В тексте Итиль не назван западной границей кипчаков, так как не являлся таковой к моменту окончания работы Махмуда Кашгарского над своим трудом (1074 г.). В это время значительная часть кипчакских племен уже прочно обосновалась в степях Северного Причерноморья. А на территории Зоволжско-Приуральских степей кроме собственно кипчаков, кочевала и часть юемеков, отделившихся от своих собратьев на Иртыше.

Одним из звеньев великого движения тюркских народов, простиравшегося от Китая до Руси, было появление в южнорусских степях половцев.

Результатом прихода половцев в степи Северного Причерноморья явилось образование там Половецкой земли. Половцы были ведущей силой в южнорусских степях в течение почти двух столетий, вплоть до монгольского нашествия, сыграв немаловажную роль в истории народов юго-востока Европы. С

ними связаны многие важнейшие события русской истории, истории Венгерского королевства, истории Византии, Второго Болгарского царства, Латинской империи крестоносцев, Грузии. Половцы сыграли большую роль в истории мамлюкского Египта.

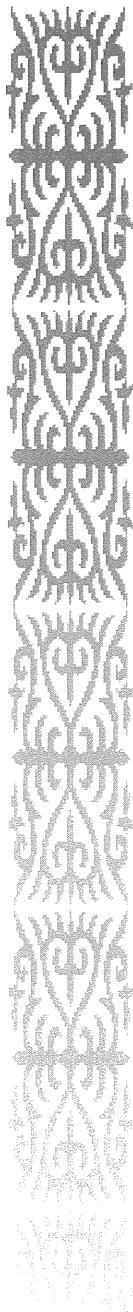
Инфильтрация отдельных группировок кипчакских племен в арабские страны происходило на лоне религии ислама и синcretической мусульманской культуры с IX в. Дисперсное расселение кипчаков усилилось вследствие монгольского завоевания. Они оказались за пределами Дешт-и Кипчака в отдаленных странах вплоть до Египта и северной Индии, где возвысились до высот власти.

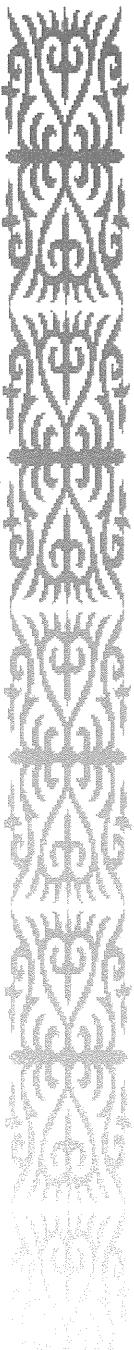
В середине XIII в. в Египте кипчаки стали правителями Мамлюнского государства, видными военачальниками, строителями великолепных мечетей и мавзолеев, учеными и поэтами. Традиции степной цивилизации были продолжены кипчаками в Египте в военной организации, материальной и духовной культуре, в нравственных и поведенческих нормах. Кипчаки-мамлюки, как правило, дорожили своей самобытностью, их этническое самосознание было высоким, вдали от исторической родины, окруженные иноязычной и иноэтнической средой, сохраняли привычные обычаи и традиции. Кипчакские султаны, а также видные представители военной знати явились создателями великолепных мечетей и мавзолеев, в художественно-оформительном декоре которых нашла место своеобразная атрибутика кочевой культуры «кешкар мүйіз» (роговый орнамент). Историко-культурный симбиоз мусульманской синcretической культуры и степной цивилизации придал новое звучание ярким и оригинальным творениям зодчих эпохи мамлюков. Вместе с тем кипчакскими учеными создавались военные трактаты, грамматические пособия, кипчакско-арабские словари,

литературные произведения, а также развивались традиционные формы устного народного творчества [6, с. 19].

Кипчакский фактор, наряду с религией исламом сыграл решающую роль в установлении союзнических отношений и дружеских связей между двумя крупными державами – Дешт-и Кипчаком и Мамлюкским государством, у истоков которого стоял знаменитый султан Байбарс, кипчак по происхождению из Западного Казахстана. Эта коалиция была направлена, на почве общей вражды, против монгольских Хулагуидов Ирана. Именно кипчаки-мамлюки стали единственной силой способной противостоять монгольским завоевателям и наследникам первых крестоносцев.

Арабский Восток и мусульманская культура примечательны также тем, что ее рукописные фонды и библиотеки содержат наиболее информативные, по сравнению с другими зарубежными источниками, письменные памятники по истории и культуре кипчакских племен. В этой связи одним из главных предпосылок успешных исследований проблем кипчаковедения является создание надежной источниковедческой базы, которая предполагает тщательный сбор и критическое использование уже известных, доступных источников, а также вовлечение в научный оборот письменных материалов, хранящихся в рукописе хранилищах Стамбула, Каира, Тегерана, Лондона, Парижа, Санкт-Петербурга. Необходимо активизировать источниковедческие изыскания в особенности в Турции и Египте, которые располагают ценнейшими в мире фондами арабских, персидских и тюркских рукописей. К примеру, количество арабских рукописей в Турции превышает 160 тыс. Собранные в них рукописи, что чрезвычайно важно, в значительной своей части представляют большую научную ценность., так как среди них встречается

целый ряд редких экземпляров и единственных в своем роде средневековых сочинений, материалы которых проливают свет на историю и культуру кипчакских племен. Многие известные нам рукописи нуждаются в сопоставлении с аналогичными зарубежными списками, что может быть полезным для расширения не только чисто источниковедческих понятий, но и общих знаний по этнической, политической и социальной истории кипчаков. На современном этапе развития историко-востоковедческих исследований налицо направление исчерпывающего привлечения всех доступных источников во всей их гамме разновременных, разнохарактерных и нередко противоречивых данных.

Вопрос о роли половцев в Византийской империи не раз затрагивался в научных исследованиях, прежде всего в связи с отдельными событиями и личностями.

Уже в XII в Византии, преимущественно в населенных болгарами провинциях, проживало половецкое население, обладающее военизированным («стратиотским») статусом. Нам известно о половецких поселениях в районе Мыглена (в южной Македонии, на территории современной Греции), во Фракии и на болгарском северо-востоке. Речь идет о периоде до восстания Петра и Асена, приведшего к восстановлению болгарской независимости в 1185 году. В источниках есть сведения о половцах, состоявших на византийской службе также и в период существования Никейской империи (1204-1261 гг.). Это говорит о том, что даже после восстановления болгарского государства, в результате которого возможности для прямых контактов между Византией и степями Северного Причерноморья были значительно ограничены, половцы все же продолжали сохранять свои позиции в армии Византии. Ключевую роль в половецком присутствии в византийском государстве сыграла

миграционная «волна» 1237 г., особенно после того, как эта половецкая «орда» перекочевала на никейскую землю в 1241 году.

Приход половцев на Балканы в 1237 г. отражен в ряде разнородных источников: исторических трудах византийских авторов Георгия Акрополита, Феодора Скутариота, Никифора Григоры и др., французских хронистов Филиппа Муске, Альберика и Жоанвилля, в добавлении к египетской хронике ибн Тагри Бирди и др. В них зафиксированы отдельные этапы этого крупномасштабного для того времени переселения. Спасаясь от ударов Бату («от меча татар»), летом 1237 года, «против воли болгар» (по сведениям Г. Акрополита), огромная масса «скифов», называемых еще «гуннами и команами» (выражение Никифора Григоры), численностью более десяти тысяч (семей)?, переправляются на болгарский берег Дуная. Болгарский царь Иван Асен II (1218-1241 гг.) предпринял попытку подчинить их в надежде превратить половцев в военное население, которое охраняло бы северные границы Второго болгарского царства в районах, находящихся на территории современной Румынии. Значительная часть половцев, отказавшись подчиниться воле болгарского царя, двинулась на юг и, пройдя Дунай и Стару планину, достигла Восточную Фракию и захватила район между городами Одрин (греч. Адрианополь, совр. Эдирне, Турция), Виза, Димотика и Энос, превращая эти земли в «скифскую пустыню». В их руки попало несколько небольших крепостей и много пленных [7, с. 85].

Действия половцев привели к дестабилизации территорий, часть которых, согласно болгаро-никейскому договору 1235 г., находились под болгарской властью. Несмотря на это, Ивану Асену II удавалось сохранить свое влияние на половцев. Это наблюдается и в войне, которую болгарский царь ведет совместно с латинцами против Никеи в Восточной

Фракии в 1237 году. Когда в ходе осады Цуруля (совр. Чорлу) болгарский царь отошел с позиций, «латины остались одни» (Г. Акрополит). В 1237-1239 гг. половцы находились в сфере влияния Болгарии, но, очевидно, обладали относительной самостоятельностью.

Половецкий военный корпус принимал активное участие почти во всех военных кампаниях и важных внутриполитических событиях империи во второй половине XIII века. В 1241-1242 гг. половцы сражались против деспота Иоанна Ангела, владетеля Фессалоники. В 1247 г. половцы, совместно с ромейскими силами и болгарами царя Михаила II Асена (1246-256 гг.) действовали во Фракии против латинцев.

На евразийском пространстве Великой степи кипчакские ханы находились в тесных взаимосвязях и взаимоотношениях с сопредельными странами Восточной Европы. Правители Болгарии, Венгрии, Византии часто прибегали к помощи кипчаков для защиты своей страны, совершения походов и с целью борьбы за престол. Кипчаки сыграли судьбоносную роль в спасении Византийской империи от печенегов, в утверждении Болгарской династии и укреплении власти венгерских королей. Отдельные группировки кипчаков вместе с ханами оставались в этих странах, в отведенных им землях на поселение. Кипчаки оставили заметный след и в истории Польши, Германии, Чехии, Литвы. Римская курия придавала особое значение кипчакской политической гегемонии в Причерноморье, неоднократно направляя в кипчакскую среду своих миссионеров для религиозной пропаганды. Важные тракты торгового пути, пролегавшие через земли Дешт-и Кипчака из Восточной Европы в Среднюю Азию, Передний и Дальний Восток, находились в руках военно-+племенной знати кипчаков, которые взимали немалые пошлины на товары с проходящих караванов. В

силу политической мощи Кипчакского государства и осуществления кипчакскими ханами контроля над всеми сухопутными и водными торговыми путями Дешт-и Кипчака, знание кипчакского языка было необходимым, и он стал международным койнэ. Вследствие распространения и установления кипчакского фактора в Восточной Европе с необходимостью возник в конце XIII в. ценный кипчакский словарь «*Codex Cumanicus*», предназначенный для познания кипчакского языка широким кругом народов и стран этого региона.

В историко-культурном памятнике кипчаков отразились лингвистические атрибуты степной цивилизации, материальной и духовной культуры кипчакских племен, их образа жизни и нравственных норм. Интенсивными были этнокультурные связи кипчаков-половцев с населением Украины, в чьих сказаниях и песнях отложились имена ряда деятельных кипчакских ханов Боняка, Тугар-хана и др. В огромном количестве великолепные кипчакские каменные статуи оставались в степях Украины вплоть до XVII в. Особо тесные связи кипчакских племен были с княжествами на Руси. Эти взаимоотношения жилились на экономических, военных, политических, культурных, языковых контактах. Нередко кипчакские ханы и русские князья находились в отношениях свойства. Примеры широких взаимосвязей средневековых кипчаков с евразийскими народами можно приумножить. Но главная суть этих контактов – воссоздать преемственность между прошлым и современностью. Иначе говоря, восстановить прежнюю схему интеграции на принципиально новой основе – международного научного сотрудничества народов Евразии через призму кипчаковедения [6, с. 21].

ВЫВОДЫ

Таким образом, кипчакский феномен не только и очевидно не столько собственно казахское достояние. Если теперь мы можем говорить в полный голос о тюркском мире, то одним из существенных интегрирующих и консолидирующих элементов в нем являлся кипчакский фактор. Так, кипчаки сыграли значительную роль в сложении целого ряда тюркоязычных народов:

киргизов, каракалпаков, башкир, татар, ногаев, кумыков, карачаев, балкар, узбеков, азербайджанцев, турок, алтайцев.

Научные изыскания связанные с Тюркским миром имеют непреходящую значимость, ибо они содействуют выявлению общих исторических судеб тюркских народов, культурного и духовного наследия, способствуют дальнейшему их сближению и интеграции с другими странами и народами.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Ахинжанов, С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана/ С. М. Ахинжанов. – Алматы : Гылым, 1999. – 296 с.

2 Маркс К. Сочинения. Т. 9. – М. : Политиздат, 1957. – 376 с.

3 Князький, И. О. Куманы южнорусских степей в свете истории миграции тюркских народов в XI веке/ И. О. Князький // Кипчаки Евразии : история, язык, и письменные памятники, посвященной 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры материалов международной научной конференции. – Астана, 2013. – С. 135-147.

4 Кадиркулова, Г. К. Расселение кипчаков в первой трети XI в. (источниковедческий анализ) // Кипчаки Евразии : история, язык, и письменные памятники, посвященной 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры материалов международной научной конференции. – Астана, 2013. – С. 366–371.

5 Махмуд ибн ал-Кашгари. Девону лугатит-турк. – Ташкент, 1960-1963. – Т. 1-III.

6 Кумеков, Б. Е. Кипчаковедение – концептуальное научное направление Евразийского масштаба/ Б. Е. Кумеков// Кипчаки Евразии : история, язык, и письменные памятники, посвященной 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры материалов международной научной конференции. – Астана, 2013. – С. 12-21.

7 Павлов, П. Куманы (половцы) в жизни поздней Византийской империи XIII–XV вв./П. Павлов// Кипчаки Евразии: история, язык, и письменные памятники, посвященной 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры материалов международной научной конференции. – Астана, 2013. – С. 84-97.

Материал поступил в редакцию 10.06.2016.

A. V. Adilov, M. B. Keldibekov
Батысқа қыпшақтардың көші-коны

С. Торайғыров атындағы Павлодар
мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.06.16 түсті.

A. V. Adilov, M. B. Keldibekov
Migration of the Kipchaks to the west

S. Toraigyrova Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 10.06.16.

*Бұл мақалада қыпшақ тайпаларының қозғалысы мен ескі әлемнің көптеген
феодалдық мемлекеттердің дамуына әсер ету себептерін талқылайды.*

*This article discusses the causes of movement of Kipchak tribes and their influence
on the development of many feudal states of the Old World.*

Ә. Ж. Әндіржан¹, А. А. Каскабасова²

¹студент, ²ага оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ПАВЛОДАРДЫҢ ИНТЕРНАЦИОНАЛИСТ ЖАУЫНГЕРЛЕРІ

Павлодар интернационалист жауынгерлердің тағдыры бапта мәлімделген.

Кілтті сөздер: тарих, Ауган соғысы, құрбан, Кеңес дәуірі.

KIPIСПЕ

Ауган соғысы – кеңес дәуірі тарихының ең қаралы беттерінің бірі. Құш-жігері мен өл-куаты мол, Отан алдындағы борышын адал атқарған әрі өз болашағына сенген жас үрпақ саяси ойынның құрбанына айналды. Жұздеген жас азамат жат елде жан тапсырып, мындаған отандастарымыз оқ пен оттың ортасынан жарақатпен оралды. Олардың жүргегінде Ауғанстан мәнгілік жан жарасы болып қалып қойды.

Міне, дәл сол уақытта АҚШ пен КСРО арасында қырги-қабак соғысы ушығып түрған кез еді. Ауғанстан аймағында ықпал ету үшін АҚШ өзінің НАТО блогы одақтарымен бір жағынан, КСРО Варшава блогымен екінші жағынан өзара бәсекеге түсті. 1979 жылы Орта Шығыстағы жағдай да өте шиеленісті болды. Иран Ислам Республикасы саяси аренада шықты. Құрамында Ұлыбритания, Түркия, Пәкістан және Иран бар өскери саяси блок жойылды. Пәкістандың аймақтық тұтастығына «пуштун» сепаратизмі қауіп төндірді. Ауған астанында билікке келген «Халық» партиясының жетекшілері мен мүшелері, негізінен, пуштун тайпасы өкілдерінен тұрады. Олар екі көрші мемлекет арасында бөлініп қалған пуштун жерін біріктіру туралы ашық айта бастады. АҚШ үшін Ауғантсан аса маңызды стратегиялық плацдарм болды. Ауғанстан арқылы Қытай, Үндістан, Пәкістан, Иран және КСРО оңтүстіктең республикаларына

өз ықпалын күшейтер еді. АҚШ мұндай мүмкіндікті бермес үшін КСРО 1979 жылы 25 желтоқсанда Кеңес әскерінің шектеулі контингентін Ауғанстан жеріне енгізді. Мұның арты он жылға созылған қандықақтығыска алып келді [1, 7 б.].

Кеңес дәуірі кезінде ауған соғысы жайлы елшілікке жариялады. Тек қана бұқаралық ақпарат құралдарында кеңес әскерінің ауған соғысындағы, жауынгерлер мен офицерлердің ерліктері жайлы аздаған мәлімет берілетін. Кеңес-ауған соғысы біткеннен кейін бұл қандықақтығынан көп күндерде белгілі болды. Кеңес үкіметі құлаған соң ауған соғысын зерттей бастады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Ауғанстанға 40-армия енгізілді, құрамы на 120 мыңнан астам жауынгерлер, сержанттар, прaporщиктер мен офицерлерден кірді. Бұдан басқа мемлекетке шекарашибарлар, КСРО МВД және МҚК бөлімшелері кіргізілді. Соғыс барысында Ауғанстандағы әскери қимылдарға 640 мың кеңес әскерлері қатысты. С. Ф. Ахромеевтің айтуы бойынша: «мемлекетте кеңес әскерлерінің аяғы тимеген жері қалған емес». Мотоатқыш, өуе-десантшылар, ерекше міндет жүктелген бөлімшелермен қарым-қатынас жасау үшін заманауи технологиясы және қару-жарактармен жабдықталған әскерлер болды [2, 10 б.].

Кеңес әскерлері Ауғанстанға «интернацоналды көмек...» көрсету үшін енгізілді, соғыс қымылдары болмайды, тек қалалар мен провинциялардағы бүлкішілерді басуға арналған көмек. Әрине, ауған халқының «социолистік даму жолына» түсуге қол үшін береді деп айттылған [2, 11 б.].

1989 жылы 15 ақпанда ауғанстан жерінен кеңес әскерлері шығарылды. Бұл күн мерекелік емес, қызыл түспен күнтүзбеде белгіленген жоқ. Бірақ ауған ардагерлері бұл күні соғыста ерлікпен қаза тапқан жауынгерлердің ескерткіштерінің алдына ғұл койып, үнсіздікпен еске алады.

Ұзаққа созылған соғыс қалардың толығымен жойылуна және 5 млн жуық қарапайым халықтың Пакистан, Иран және т.б. мемлекеттерге жер аударуына мәжбүр болды. Ең бастысы бұл қанды соғыс этникалық, тайпалық және саяси топтардың қарулы қақтығыстарға сүйенетін, исламның түрлі бағыттарының қалыптасуына әкелді [5, 312 б.].

Міне, ауған соғысының елге әкелген зардабы. Орасан зор адам шығыны. Әскер қатарына он екі мүшесін сау етіп берген аналардың көбісі ұлдарын жарымжан қалды десенші. Оның үстінеге экономикалық шығын шашетектен. Кабул үкіметін үстап тұру үшін КСРО бюджетінен жыл сайын 800 миллион АҚШ доллары жұмсалса, әскери ұрыстар жүргізіп жатқан 40-шы армия жыл сайын 3 милиардқа жуық АҚШ доллар жұмсалды. Бұл экономикалық тұралауына, халықтың тұрмыс жағдайын төмендетуге алып келді. Жалпы Ауған соғысы халықаралық саяси мәселелері әскер күшімен шешудің тиімді тәсіл емес екенін көрсетіп берді [5, 315 б.].

Ауғанстандағы 10 жылға созылған ауыр да қын соғыс КСРО әскерлері үшін аяқталды. Бұл соғыс тарихы ұзак жылдар бойы құпия сақталды. Ауғанстандағы соғыс КСРО ешқандай да абырай әкелмеді. КСРО өзі бастаған соғысты тоқтата алмады.

Павлодарлық азаматтың ғұмырнамасында ауған соғысына қатыскандығы 1098 жазылған, олардың ішінде 36 отандасымыз туған жеріне оралмаса, 54 жауынгер мүгедек болды. дәстүр бойынша павлодарлық «ауғандықтар» қаза тапқан интернационалист-жауынгерлерлер ескерткіш орнатылған. Павлодар интернационалист – жауынгерлерін Қызыл жүздіз ордендерімен марапатталғандарды атап етейік [4, 9 б.].

Иванов Владимир Алексеевич (22.06.1968, Павлодар облысы Қашыр ауданы Боброво ауылы – 15.03.1989, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, көлік жүргізуші. Орыс. КСРО Қарулы Күштері қатарына Қашыр ауданының әскери комисариатынан шақырылған (14.10.1986). Ауғанстандағы соғыс қымылдарына 1987 жылы ақпан айынан бастап қатысты. Бірнеше рет оқ-дәрі, азық – тұлік және әскери мұлікті жеткізуғе қатысты. 1988 жылы 8 желтоқсан күні болған ұрыста ауыр жаараланып, госпитальда қатыс болған. «Ерлігі үшін» медальмен марапатталған (қаза тапқаннан кейін). Туған жерінде жерленген. Есімі қаза болған жауынгерлердің ескерткішіндегі мемориалдық тақтаға жазылған [3, 211 б.].

Казмирчук Игорь Алексеевич (27.01.1964, Павлодар қаласы – 12.02.1983, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, танк еkipажының мүшесі – көздеуші. Украина. Украинаның Симферополь қаласындағы № 1 орта кәсіптік техникалық училищеде оқыған. КСРО Қарулы Күштері қатарына Симферополь ауданы әскери комисариатынан шақырылған (31.03.1982). 1982 жылы маусым айынан бастап Кеңес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. 11 рейдтік операцияға қатысқан. Танк еkipажы құрамында Кабул – Баграм бағытындағы объектінің қорғау тапсырмасын орындаиды. Объекттеге бұзып өтпекші болған жау шабуылын тойтарып, танк зеңбірегімен қарсыластың атыс нүктесін жояды. Жауды ізіне түсіп кудалау

кезінде танк минаға жарылып Казмирчук қаза табады. Қызыл жұлдыз орденімен марапатталған (қаза тапқаннан кейін). Симферополь ауданындағы Гвардейск қаласында жерленген [3, 219 б.].

Кәкімбеков Бахыт Ақанұлы (12.03.1963, Павлодар облысы Екібастұз қала әкімшілгіне қарасты, Сарықамыс ауылы 15.07.1983, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, телефон байланысшысы. Қазақ. КСРО Қарулы Қүштері қатарына Алматы қаласы Ленин ауданының өскери комиссариатынан шақырылған (01.04.1982). 1982 жылы тамыз айынан Кеңес өскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. 1983 жылы 15 шілдеде жауынгерлік тапсырманы орындау кезінде қаза тапты. Алматы қаласындағы Мұсылмандар зиратында жерленген [3, 224 б.].

Киор Владимир Дмитриевич (26.02.1957, Павлодар облысы Успен ауданы Константиновка ауылы – 21.01.1980, Ауғанстан) – запастағы қатардағы жауынгер, зенбірек көздеушісі. Гагауз. Өскерге дейін алматы темір жол көлігі техникумында оқыған. КСРО Қарулы Қүштері қатарына Алматы қаласы Октябрь ауданы өскери комиссариатынан шақырылған (26.12.1979). Ауғанстандағы соғыс қимидарына 1979 жылы желтоқсан айынан бастап қатысты. «Ерлігі үшін» медальмен марапатталған (қаза тапқаннан кейін). Ақмола облысы Жарқайың ауданындағы Нахимовка ауылында жерленген [3, 231 б.].

Клишин Сергей Николаевич (17.02.1967, Павлодар облысы Ертіс ауданы И. Байзақов ауылы – 01.11.1986, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, аға радиотелефонист. Орыс. КСРО Қарулы Қүштері қатарына Ресейдің Воронеж облысы Бутурлиновка ауданының өскери комиссариистынан шақырылған (13.05.1985). 1985 жылы тамыз айынан Кеңес өскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. З жауынгерлік қымылдарға және З автокөлік легін алғып

жүрге қатысқан. Батальон легі Кандагар уәләятындағы «Жыыл аймақ» ауданындағы ұрыс қимылынан шығар кезде, Клишин отырған бронтранспортер қарсыласын өрнатқан фугасына түсіп жарылды. Қызыл жұлдыз орденімен марапатталған (қаза тапқаннан кейін). Воронеж облысындағы Таловая кентінде жерленген [3, 233 б.].

Креминиш Николай Иванович (04.04.1967, Павлодар облысы Екібастұз қаласы) – Ауған соғысының ардагері, запастағы жауынгер. Кеңес Одағының Батыры. Орыс. 1985 жылдың күздінде КСРО Қарулы Қүштері қатарына шақырылған. 1986-1987 жылдары Кеңес өсекрінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында 108 – моторландырылған дивизия 278 – жеке инженерлік – саперлік батальоны взвод комондирінің орынбасары қызметін атқарды. Жиырма алты ұрыс өрекеттеріне қатысты. Елу жеті мина мен он екі фугастың көзін жойды. Кезекті бір ұрыс барысында взвод командирі, аға лейтенант И. Петровты өз денесімен қорғап, ажалдан күтқарып қалды. Ауғанстаннан елге оралған соң Екібастұз қаласында экскаватор машинисі болып жұмыс істеді. 2004 жылдың 30 наурызында Ауған соғысы мүгедектері одағының төрағалығына сайланды. Ленин ордені және «Ерлігі үшін» медальмен марапатталған [3, 245 б.].

Криворучко Николай Анатольевич (05.01.1961, Павлодар облысы Ертіс ауданы Северное ауылы – 14.10.1983, Ауғанстан) – лейтенант, мотоатқыштар командирі. Орыс. КСРО Қарылы Қүштері қатарына 1978 жылы 4 тамызда шақырылған. Алматы жоғары өскери командалық училищесін бітірген. 1982 жылы қазан айынан Ауған соғысына қатысты. 23 жауынгерлік ұрыс қимылдарына, торуылдарына, рейдтерге қатысқан. 1983 жылы 24 қыркүйекте жауынгерлік ұрыс қимылдары кезінде оның басқаруындағы взвод жау тобың қоршап алады. Ұрыс барысында 10-ға жуық атыс қаруы қолға түседі. Рота командирінің міндетін атқарушы Криворучко Баглан уәләятының Даҳанайғи – Гори елді

мекені ауданына шығып полктың тылына еткен бүлікшілерді токтату туралы тапсырма алады. Үrys барысында қаза тапты. Қызыл жұлдыз орденімен маралатталған (қаза тапқаннан кейін). Туған ауылында жерленген [3, 254 б.].

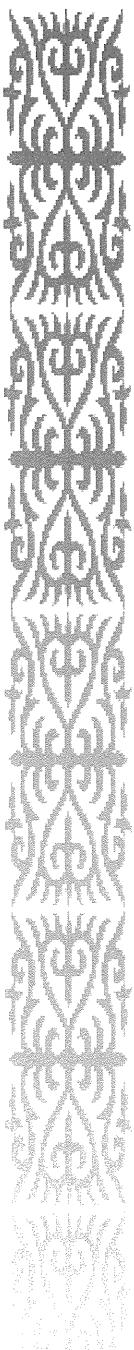
Магұлов Арслан Отанұлы (19.11.1968, Павлодар облысы Баянауыл ауданы Баянауыл ауылы – 14.08.1987, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, мерген. Қазақ. Әскерге алынғанға дейін «Рассвет» кеңшарында жұмыс істеген. КСРО Қарулы Құштері қатарына павлодар облысы Краснокутск ауданынан әскери комиссариатынан шақырылған (19.11.1986). 1987 жылы мамыр айынан Кенес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында әскери борышын етеді. Гур уәләятында 2 шайқасқа катысқан. 1987 жылы 11 тамызда болған үрыста минаатардың оқ жаудырып түрғанына қарамастан, винтовкасымен қарсыластардың екі нүктесін. Үrys позициясын өзгерту кезінде мина жарылып, жарықшақтардан алынған жарақат салдарынан қайтыс болды. Қызыл жұлдыз орденімен маралатталды (қаза тапқаннан кейін). Павлодар облысы Ақтөгай ауданы Игүткенов ауылындағы зиратқа жерленген [3, 295 б.].

Марденов Марат Жүкенұлы (04.11.1958, Павлодар облысы Лебяж ауданы Аққу ауылы) – Ауған соғысының ардагері, әскери қайраткер, генерал–майор. Қазақ. Алматы жоғары шекара командалық училищесін (1980), КСРО МҚҚ – нің Жоғары курсын (1989) бітірген. 1976–1995 жылдары КСРО МҚҚ органдарында қызмет етіп, 1981 жылы 18 желтоқсан – 1982 жылы 1 наурыз аралығында Кенес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. 1993–2002 жылдары басшылық қызметтер атқарды. 2002–2006 жылы Қазақстан Республикасы ҰҚҚ шекара қызметі бастығының орынбасары болды. Қызыл жұлдыз орденімен, «Жауынгерлік ерлігі үшін», т.б. медальдар мен маралатталған [3, 303 б.]. Медведев Сергей Александрович (17.05.1961, Павлодар облысы

Павлодар ауданы Жанақала ауылы – 06.03.1981, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, жүргізуіші – электрик. Орыс. Әскерге дейін Павлодардагы №117 кесілтік-техникалық училищеде оқыған. ДОСААФ курсын бітірген. КСРО Қарулы Құштерінің қатарына Павлодар ауданы әскери комиссариатынан шақырылған (09.10.1979). Ауғанстанда 1980 жылы мамыр айында болды. Бірнеше рет оқ -дәрі, азық-түлік және әскери мүлкіті тасымалдауға катысқан. Кезекті сапарда қарсыластардың лекке шабуылын тойтару кезінде автоматпен оқ жаудырып, жолдастарын қорғаң, олардың ез машиналарын үrys жүріп жаткан жерден алып шығына мұмкіндік жасады. Үrys барысында ауыр жараланып, голигальда қайтыс болды. «Ерлігі үшін» медальмен маралатталған (қайтыс болғаннан кейін). Туған ауылында жерленген. [3, 310 б.].

Мингалиев Сейітхамет Исмаилович (27.07.1960, Павлодар облысы Ақсу қаласы әкімшілігіне қарасты Куйбышево ауылы – 12.11.1981, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, жүргізуіші – электрик механигі. Татар. ҚСРО Қарулы Құштері қатарына Ермак ауданы әскери комиссариатынан шақырылған (21.10.1979). Кенес – ауған соғысына 1980 жылы акпан айынан бастап қатысқан. Қайғылы жағдауда қайтыс болған. Павлодар облысының Қалқаман кентінде жерленген [3, 315 б.].

Мұқашев Ерсін Тақжанұлы (10.10.1966, Павлодар облысы Май ауданы Көктөбе ауылы – 19.03.1986, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, радиотелефонист. Әскерге алынғанға дейін Павлодар Индустріалды институтында оқыған. ҚСРО Қарулы Құштері қатарына Павлодар Ильич ауданы әскери комиссариатынан шақырылған (10.12.1984). 1985 жылы акпан айынан Кенес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. 13 үrys күмбездерине және 23 рет автокөліккегінде жүргөткескін. 1986 жылы 19 наурызда «Алтай» шекара бекетінекележапқан жаяу әскердің үrys машинасы минадан жарылған сөтте, Мұқашев жараланып, қаза тапты. Қызыл жұлдыз орденімен маралатталды (қаза тапқаннан кейін). Туған ауылында жерленген [3, 325 б.].

Омельченко Николай Николаевич (03.03.1958, Павлодар облысы Железин ауданы Михайловка ауылы – 03.06.1980, Ауғанстан) – кіші сержант, барлау ротасы бөлімшесінің командири. Орыс. КСРО Қарулы Құштері қатарына Украина, Днепропетровск қаласы Амур – Нижнеднепровск әскери комиссариатынан шақырылған (16.11.1978). 1980 жылы сөүір айынан Кеңес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингенті құрамында болды. Оқ – дәрі қоймасын құзету кезінде жақындан қалған қарсыластарды байқап, жаудың әрекетін тойтаруда ерлікпен қаза табады. «Жауынгерлік ерлігі үшін» медальмен марапатталған (қаза тапқаннан кейін). Таşkent қаласындағы «Домбрабад» зиратында жерленген [3, 346 б].

Пашевич Сергей Владимирович (08.03.1962, Павлодар облысы Железин ауданы Прииртышское ауылы) – ауған соғысының ардагері, запастағы полковник. Новосибирск Жоғары іскери – саяси училищесін (1985), Новосибирск Әскери тілшілер мектебі (1985), Қазақ Технология және бизнес унтын (2003) бітірген. 1985 – 1987 жылы Орта Азия әскери округінде рота командирінің саяси бөлім бойынша орынбасары, 1987 – 1988 жылы Кеңес әскерінің Ауғанстан шектеулі контингентінде, Кандагардағы әуе десанты әскері құрамында болып, ерлігімен, батылдығымен көзге түсті. Үрystа 2 рет ауыр жаракат алды. 1988 – 1992 жылы алматы Жоғары әскери командалық училищесінде бастықтын тәрбие ісі жөніндеге көмекшісі болды. 1992 жылдан кәсіпкерлікпен айналысады. 2000 жылдан локальды және әскери жанжалдар соғысы ардагерлердің Қазақстандағы «Жауынгерлік бауырластық» одағының призиденті. 2006 жылы Ауғанстан хабарсыз кеткен Қазастандықтарды іздеу экспедициясын басқарды. Қызыл жүлдyz, «Қаһапмандығы үшін», 2 – дәрежелі «Айбын» ордендерімен, 15 медальмен марапатталған [3, 359 б.]. Лигарев Николай

Михайлович (21.01.1954, Павлодар облысы Павлодар қаласы әкімшілігіне қарасты Кенжекөл ауылы – 23.05.1981, Ауғанстан) – прaporщик, автокөлік батальонның аға технігі. Орыс. Әскерге дейін Павлодар қаласында фрезеровщик болып жұмыс істеген. КСРО Қарулы Құштері қатары Павлодар ауданының әскери комиссариатынан шақырылған (03.05.1972). Кеңес – Ауған соғысына 1980 жылы мамырайынан қатысты. Бірнеше рет әскерлерді қамтамасыз ету үшін жауынгерлік жүктөрді тасымалдауға қатысқан. Бөлімші легіне жасалған жау шабуылын тойтару кезіндегі үрыста қаза тапты. Павлодар ауданының Мичурин ауылында жерленген. Ауылдағы көшелердің бірі оның атымен аталады [3, 361 б].

Половых Юрий Федорович (20.04.1964, Павлодар облысы Ертіс ауданы Линино ауылы – 02.02.1985, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, аға гранататқышыши. Омск Өзен училищін бітірген. КСРО Қарулы Құштері қатарына 1984 жылы 22 ақпанда шақырылған. Кеңес – Ауған соғысында Кабул қаласында орналасқан мотоатқыштар полкінде аға гранататқышыши болды. Бірнеше жауынгерлік операцияларға қатысқан. Үрystарын бірінде жарақат алған. 1985 жылы 2 ақпанды Чарякар қышлағы маңындағы тау шатқалында жүргізілген операция барысында жау оғынан қазатапты. Қызыл жүлдyz орденімен марапатталған (қаза болғаннан кейін). Ертіс ауданының Амангелді ауылында жерленген [3, 363 б.].

Рустемов Сейфулла Хайруллинұлы (10.01.1965, Павлодар облысы Павлодар ауданы Красноармейка ауылы – 23.03.1984, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, мерген. Қазақ. Әскерге алынғанға дейін Павлодар дистанция жолында монтер болып істеген. КСРО Қарулы Құштер қатарына Павлодар ауданының әскери комиссариатынан шақырылған (04.04.1983). 1983 жылы тамыз айынан Кеңес әскерінің Ауғанстандағы шектеулі контингентінде болды. 1984 жылы 23 наурызда құзет бекетіне жасалған

шабуыл кезінде ауыр жараланғанына қарамастан, жолдастары келгенше бекетті қарсыластарға берген жоқ. Ұрыстан кейін, алған жарақатынаң, госпитальда қайтыс болды. Қызыл жүлдyz орденімен марапатталған (қайтыс болғаннан кейін). Тұған ауылында жерленген. Мичурино ауылында оның атында көшө бар [3, 374 б.].

Сергеев Михаил Александрович (25.05.1965, Павлодар облысы Май ауданы Малайсары ауылы – 11.06.1985, Ауғанстан) – қатардағы жауынгер, мерген. Орыс. Ресей Федерациясы Мәскеу облысы Люберцы ауданы Томилино қала типті поселкісіндегі «Звезда» зауытында токарь болып жұмыс істеген. КСРО Қарулы Күштері қатарына Мәскеу облысы Раменское қаласынан біріккен әскери комиссариатынан шақырылған (01.10.1983). Ауғанстанға 1983 жылы желтоқсан айында келген. 11 ұрыс операцияларына қатысқан. Өзін батылда шешімтәл жауынгер ретінде танытты. Бараки елде мекенінде болған ұрыста ауыр жараланып, содан 1985 жылы 11 маусымда қайтыс болды. Қызыл жүлдyz орденімен марапатталған (қайтыс болғаннан кейін). Ресей Федерациясы Мәскеу облысы Рамеская ауданы Дубки қала типті поселкісінде жерленген [3, 397 б.].

КОРЫТЫНДЫ

Тоғыз жылға толарсақтан саз кешіп, бітпес «бітімгерліктің» бәтуасында бастарын қауіп-кательге тіккен «ауғандықтар» үшін бұл соғыс жанға

жазылmas жара салды. Тіпті кейбірі не үшін, неге соғысқанын білмей дал болды, кейбірі шыныменен «Отаны үшін отқа түсті». Сөйтіп, абырайлы түрде өз міндеттін атқарған интернационал – жауынгерлердің бірі оққа үшты, базбіреулерінің тіпті дерегі болмай үшты – күйлі жоқ болды. Ал аман – есен Отанына оралған көптеген «ауғандықтар» қоғамнан өз орындарын таба алмай, бірлесе қоғам құрып, кейінгі өмірге бейімделді. Еліміздегі елуге жуық Ауған ардагерлері үйымы елге оралған «ауғандықтар» мен мүгедектерін және жауынгер – интернационалистердің жетім – жесірлерін қамқорлыққа алған. Қай жағынан болсын кол үшін берілгісі келген үйым қордаланып қалған мәселелерді де шешуде бірлесе жұмыс атқаруда. Осындай игі істерді қолға алған үйым болашақ жастарға да патриоттық тәрбие берудің де ұмытпауда. Қырық бірдің қырғынын көрмеуін аталар қалай тілесе, аға ұрпақ солай кейінгі буынның соғысты көрмеуін тілеуде. Ауған соғысина қатысуышылардың бүтінгі тарихи тағылымы туралы сөз қозғайтын болсақ, біздің республикамызда, еліміз астанасы мен облысы орталықтарында және ірі қалаларда Ауған соғысина қатысуышы жауынгер ардагерлердің одағы, қоғамдары және үйымдары жұмыс істейді. Осы үйымдардың және олардың жан-жақты ізденистерінің көмегімен Отанымызда Ауған соғысында құрбан болған қазақстандықтардың әр жылға шаққандағы жалпы адам шығынын шамалап анықтау мүмкіндіктері туды.

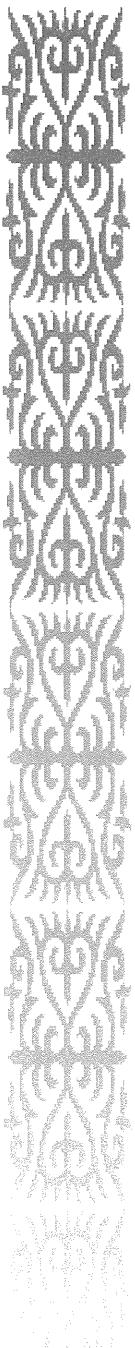

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Адырбеков К. Ауғаныстан 1979 -1989 жылы // Түркістан – 2009. – 12 наурыз – 7 б.
- 2 Хазыров Б. Черный тюльпан. – Павлодар: ИП Сытина. 2006. – 354 с.
3. Д 17 ДАНҚ Энциклопедиялық анықтамалық / Бас.ред. Б.Ә. Жақып. – Алматы: «Сөздік - Словарь» ЖШС, 2009. – 496

4 Жабырбеков Ж. Өткен күндер естелігі // Отан сақшысы – 2013. – № 9 – 9 б.

5. Бузов В.И. История современного Востока XX – XXI вв.: страны и правители // Новейшая история стран Азии и Африки; Учебное пособие. – Москва: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ», 2008 – 576 с.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

Ә. Ж. Әндиржан, А. А. Касқабасова
Воины-интернационалисты Павлодара

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.06.2016.

A. Sh. Andirshan, A. A. Kaskabasova
Pavlodar peacekeepers

S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 10.06.16.

В статье рассматривается судьба воинов интернационалистов Павлодара.

The article deals with the fate of soldiers internationalists of Pavlodar.

УДК 94(574)

С. З. Ахметов¹, А. С. Молдакимова²

¹магистрант, ²к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ВЛАСТЬ И ПРАВО: ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПОДХОД

В статье рассматривается цивилизационный подход применительно власти и права как парадигма осмыслиения мировой истории и современности.

Ключевые слова: цивилизация, государство, право, власть, политика.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время в отечественной теории государства и права сложилась ситуация, когда адекватное осмысление политико-правовых явлений прошлого и современности требует существенного расширения исследовательского контекста с привлечением принципиально новых для юридической науки научных парадигм. Именно одной, из таких парадигм является теория цивилизаций, или цивилизационный подход.

Данная теория основывается на определенной интерпретации исторического процесса, предполагающей многообразие типов исторического развития, что заключается в существовании множества локальных цивилизаций. Духовные основания зрелой цивилизации притязают на статус универсальности, общечеловечности, но конкретная историческая реальность демонстрирует их локальность, т.е. воплощенность в рамках определенного региона или культурного круга.

Прежде всего, в отличие от марксистского формационного, цивилизационный подход предполагает рассмотрение прав в качестве нормативно-ценостного регулятора, а государства и власти в ценостном измерении. такой подход позволяет проследить и выявить тот исторический социокультурный контекст, в котором формируются те или иные политico-правовые феномены [1, с. 27], а также

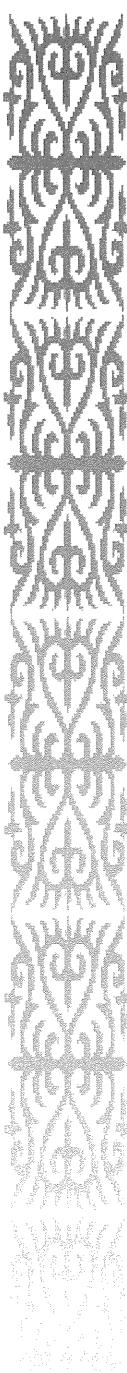
сформулировать некий обобщенный тип власти и права, политico-правовой идеал, специфичный именно для данной конкретной цивилизации.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Цивилизационная теория демонстрирует уникальность и вместе с тем равнозначность цивилизаций, их несводимость друг к другу. Этот аспект приобретает особую значимость в связи с тем, что пришедший в постсоветских странах на смену социалистическому либеральный проект повлек за собой преобладание в отечественном обществознании европоцентристских установок.

Но именно с позиции цивилизационной теории можно однозначно идентифицировать данные ценности и институты как специфически западные, а следовательно, при формулировании соответствующих общественных проектов относиться к ним более избирательно и критично, а именно, выявить особенности цивилизационного подхода (теории цивилизаций) в изучении социальных, в том числе политico-правовых, феноменов; исследовать процессы формирования глобальной власти и глобального права с учетом цивилизационного контекста [2, с. 17].

Различия в духовно-культурных основаниях локальных цивилизаций порождают значительные расхождения в способах социального регулирования.

Именно поэтому каждая цивилизация обладает уникальным политико-правовым типом.

Политико-правовой тип цивилизации представляет собой характерную исключительно для данной конкретной локальной цивилизации форму организации власти и правовой регуляции на протяжении ее истории. Политико-правовой тип есть идеально-типическая конструкция, модель, «образ», концентрирующий в себе наиболее характерные черты институализированной политической (государственной) власти и права отдельной цивилизации.

Формулирование понятия «политико-правовой тип» локальной цивилизации важно не только с точки зрения научной классификации, типологии, но имплицитно предполагает факторный анализ, результаты которого могут иметь социально-практическое (социально-проективное) значение, оказать влияние на правовую идеологию, а следовательно, и на законодательство [3, с. 80].

В Казахстане было реализовано несколько модернизационных проектов (в том числе социалистический вариант), достаточно существенно повлиявших на трансформацию политico-правовых институтов. Однако такие «глубинные» составляющие их политico-правовых типов, выражющиеся в соотношении власти и права в обществе, их значимости для общества как социальных регуляторов радикальных изменений не претерпели.

Человечество как целостность, состоит не только из локальных цивилизаций. Между цивилизациями находятся пространства (иногда довольно обширные), которые нельзя однозначно идентифицировать ни с одной из региональных цивилизаций. Эти пространства и, соответственно, населяющие их народы находятся между локальными цивилизациями и в зависимости от складывающейся geopolитической ситуации самостоятельно

тяготеют к различным цивилизационным ареалам либо подвергаются внешнему воздействию принудительно.

Для современного Казахстана чрезвычайно актуальным представляется создание адекватного общественно-политического проекта и, в частности, идеологии применительно к правовой сфере.

Цивилизационный подход представляет собой метатеоретическую парадигму осмыслиения мировой истории и современности применительно к отдельным «срезам» социокультурной реальности, исследуемым в рамках отдельных общественных и гуманитарных дисциплин. В его основе лежит модель исторического процесса, предполагающая множество типов исторического развития, признание существования множества локальных историй, которыми по своей сути являются региональные цивилизации. Данный подход предполагает их уникальность, равнценность и несводимость друг к другу.

Цивилизационный подход обладает безусловной эвристичностью применительно к теории государства и права, поскольку предполагает рассмотрение права в качестве нормативно-ценостного регулятора, государства, власти, политики - в ценностном измерении, что практически полностью исключалось в рамках доминирующего до недавнего времени марксистского формационного подхода. Кроме того, он позволяет проследить и выявить тот исторический социокультурный контекст, в котором формируются те или иные политico-правовые феномены, а также сформулировать обобщенный политico-правовой тип, специфичный именно для данной конкретной цивилизации [4, с. 95].

ВЫВОДЫ

Право связано, с одной стороны, с государством и властью, с другой стороны, право как нормативно-ценостный

регулятор есть определенное средоточие духовной культуры, т.е. идеалов, идей, ценностей. Каждая из цивилизаций создает свой уникальный ценностный мир, и по этой причине специфика, роль, значение, соотношение власти и права в разных цивилизациях, или политico-правовые типы цивилизаций, существенно отличаются.

Государство было и остается основным институтом общества. Последнее, по крайней мере, изначально имело мобилизационный характер, диктовавшийся необходимостью выживания социума в сложнейшей

геополитической ситуации. Соответственно чрезвычайно значимой являлась роль государственной власти.

Таким образом, исследование таких важнейших социальных регуляторов как институционализированная политическая (государственная) власть и право, в контексте исторических процессов поможет переосмыслить и углубить многие положения теории государства, и теории права относительно специфики и соотношения этих сложнейших феноменов социальной реальности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Косарев, А. И.** История государства и права зарубежных стран: Учебник для вузов. – М. : Норма, 2003.

2 **Крашенинникова, Н. А.** К вопросу о методологии изучения истории права // Вестник МГУ. Сер. 11. Право. – 2007. – №б. – С. 3-26.

3 **Честнов, И. Л.** Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека) // Изв. вузов. Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 73-82.

4 **Поляков, А. В.** Общая теория права. Феноменолого-коммуникативный подход: Курс лекций. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2003.

Материал поступил в редакцию 10.06.16.

C. Z. Ахметов, A. S. Молдакимова

Билік және құқық: еркениетті көзқарас

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

S. Z. Ahmetov, A. S. Moldakimova

The power and right: civilization approach

S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 10.06.16.

Бұл мақалада әлемдік тарих пен қазіргі заманның түсіністік парадигма ретінде билік пен құқықтарға қатысты еркениетті тәсіл қарастырылады.

This article discusses the civilizational approach in respect of power and rights as a paradigm of understanding the world history and modernity.

УДК 94(574)

Б. М. Болкоева¹, К. К. Батталов²

¹студент, ²к.и.н., доцент, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ПАРТИЯ «АЛАШ» КАК ВОПЛОЩЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ КАЗАХСКОГО НАРОДА

В статье рассматриваются причины возникновения партии «Алаш» и его значение в воплощении национальной идеи государственности казахского народа.

Ключевые слова: партия, национальная идея, государственность.

ВВЕДЕНИЕ

Идея партии Алаш в настоящее время составляет ядро Основного закона нашей страны. В этом плане Программу «Алаш» следует считать основоположником национальной идеи государственности казахского народа.

История развития «Алаш» — одна из самых ярких и волнующих страниц нашего прошлого. Столь пристальное внимание современников к событиям и персонажам национальной истории начала прошлого века вполне оправданно.

Обретение Казахстаном суверенитета способствовало возрождению идеи национальной государственности в истории казахского народа. В связи с этим, многие аспекты национальной истории приобрели вторую жизнь. История формирования и развития движения Алаш в настоящий момент получила особую актуальность в исторической науке независимого Казахстана. Советская историография рассматривала деятельность лидеров движения через призму жесткой идеологии, вешая ярлық националистов и пантуркистов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время появилась реальная возможность для возрождения идей государственности казахского народа, переосмысления роли деятелей

казахской интеллигенции начала XX века, характера политической и общественной деятельности партии «Алаш».

Появляется множество новых исследований, проливающих свет на события, связанные с партией «Алаш»

В работе К. Нурпеисова «Алаш həm Алашорда» главное внимание уделяется истокам движения Алаш, анализу общественно-политической ситуации в крае после свержения царизма и организации партии Алаш. Значительное место в книге отводится истории взаимоотношений Алаш-Орды и Советской власти [1, с. 47].

К. Нурпеисов выделяет три основных направления, характеризующих ее общественно-политическую, культурологическую, просветительскую работу. Это: 1) знание лидерами движения определенной проблемы, ее освещения в литературе и пути решения; 2) будучи народными просветителями, они через исследование отечественной истории будили национальные чувства и обращались к народному сознанию; 3) организация общенациональных и региональных (областных) органов печати, связь с мусульманскими движениями и политическими партиями. Всеобъемлющее изучение и поиски разрешения всего комплекса социально-экономических, политико-правовых, религиозных, культурных аспектов развития казахского общества.

Обратившись к вопросу возникновения алашского движения, автор отмечает ряд факторов, повлиявших на данный процесс. Прежде всего -это социально-экономические изменения, связанные с усилением колониальной политики царизма в крае, обострившей национальный и агарный вопросы. Влияние 1-й русской революции выразилось в попытке националов определиться с выбором политического кредо и, в конечном итоге, организации политической партии [1, с. 89-90].

Монография М. Койгелдиева «Алаш қозғалысы» («Движение Алаш») охватывает широкий аспект проблем, связанных с историческим развитием Казахстана конца XIX - начала XX века.

Исследование проблемы ведется им на широком историческом фоне начала века, когда практически во всех колониях Востока развернулось мощное народно-освободительное движение угнетенных народов за свободу и независимость (Китай, Индия, Иран, Турция). В авангарде ее шла национально-демократическая интеллигенция. М. Койгелдиев, используя широкий круг ранее недоступных архивных материалов, публикации газеты «Қазақ» и других, освещает основные проблемы исторического развития Казахстана, связанные с возникновением и развитием оппозиционного движения [2, с. 76].

М. Койгельдиев рассматривает факты обучения будущих руководителей Алаш в вузах России, Турции как необходимое и важное условие формирования их идеино-политических взглядов [2, с. 112].

Рост политической активности в Казахстане в начале XX – века является закономерным явлением в национальной истории и обусловлено внешними и внутренними политическими, социально-экономическими факторами. Колониальная политика царизма в национальных окраинах, рост противоречий между старыми феодальными порядками и

формирующимиися капиталистическими отношениями в Российской империи, становление и развитие новых международных отношений, базирующихся на внешний рынок и экспорт капитала, обострение на этом фоне социальных противоречий привело к росту общественно-политических движений на территории Российской империи. В результате консолидации этих сил происходит падение монархии, к власти приходит Временное правительство буржуазно-либерального направления. Предпринимается попытка реформировать политическую сферу в русле демократизации. Впервые представители казахской национальности получили возможность напрямую управлять своей страной. Такие общественно-политические деятели, лидеры движения «Алаш» как А. Бокейханов, М. Тынышпаев, Х. Досмухаммедов возглавили местные органы Временного правительства

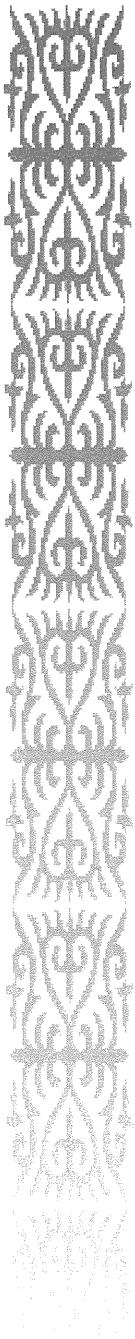
Таким образом, появившееся в начале XX века движение Алаш получило новый этап в своем развитии и оформилось в национальную партию [3, с. 116].

Партия «Алаш», развивая идеи о государственном самоуправлении разработала четкую программу, основные аспекты которой являются актуальными для любого государственного образования.

1. Образовать территориально-национальную автономию областей Букеевской орды, Уральской, Тургайской, Акмолинской, Семипалатинской, Сырдарьинской, казахских уездов Ферганской, Самаркандинской, Амударьинского отдела, Закаспийской области, смежных казахских волостей Алтайской губерний, представляющих сплошную территорию с господствующим казахским населением единого происхождения, единой культуры, истории и единого языка.

2. Автономии казахских областей присвоить название «Алаш».

3. Территория автономных областей Алаш со всеми богатствами, находящимися на поверхности земли, водами, их богатствами, а также недрами земли составляют собственность Алаш.

4. Всем, кто живет среди казахов, гарантируются права меньшинства. Во всех учреждениях автономии Алаш представители всех наций должны быть представлены пропорционально. Предоставляется также территориальная и культурная автономия тем, кто без территории окажется в пределах автономии Алаш.

5. В целях спасения области Алаш от общего развала, анархии, организовать временный народный совет «Алаш Орда, состоящий из 25 членов, 10 мест из которых предоставить русским и другим народам, живущим среди казахов. Местом пребывания Алаш Орды временно избрать Семипалатинск. Алаш-Орда должна немедленно взять в свои руки всю исполнительную власть над казахским населением» [4, с. 89].

Программа в свое время была опубликована и на казахском (в газете «Казак», 1917), и на русском (Кзыл-Орда, 1929), и на английском языках (Оксфорд, 1985).

Лидеры движения были интеллектуальной элитой казахского общества и получили образование в лучших высших учебных заведениях России, многие имели дипломы юристов, также тесно сотрудничали с носителями передовых идей демократического преобразования общества, с этим и связан глубокий содержательный смысл программного документа партии.

Трагические события этого периода привели к расколу среди представителей интеллигенции, поиску поддержки среди оппозиционных Советской власти сил. Однако попытки Алаш-Орды укрепить политические, военные, экономические связи с антибольшевистскими силами не увенчались

успехами, ибо эти правительства, по сути, оставались преемниками великодержавных принципов Российской империи и однозначно негативно относились к любым попыткам националов самоопределиться. Данная позиция в значительной степени повлияла на поведенческую линию алашевцев, пытавшихся лавировать между белыми, казаками и Советами. Положение осложнялось и внутренними разногласиями, разделением Алаш-Орды на два отделения, что свидетельствовало о непрочности национального органа.

В этих условиях лидеры Алаш-Орды вынуждены были обратиться к большевистскому руководству. Д. А. Аманжолова приводит ряд документов, восстанавливающих ход событий, связанных с переходом алашевцев на сторону Советов. Первой группой, совершившей это, была Тургайская группа во главе с А. Байтурсыновым. Семипалатинский совет Алаш-Орды, Западное отделение находились в зоне действия белых сил и казачества и не смогли сразу последовать примеру тургайцев [5, с. 113].

Еще более жесткую позицию советские органы занимают в отношении Алаш-Орды к весне 1920 года. В связи с явным переломом в ходе гражданской войны в пользу Красной армии, большевистское руководство не считает нужным проявлять особую лояльность к своим бывшим противникам.

Подтверждением тому служат решения ВРК о том, что алашские деятели из-за их сотрудничества с «защитниками буржуазного строя» могут рассматриваться как уголовные преступники. Вследствие этого, их «пребывание на киргизской территории» является вредным для советского строительства. В результате принятого решения, отмечает Д. А. Аманжолова, руководители Алаш-Орды изолировались от народа, а пять членов правительства – Д. Досмухamedов, Х. Досмухamedов, И. Кашкинбаев,

К. Джаленов, Б.-Г. Атчибаев – были отправлены в Москву.

ВЫВОДЫ

Таким образом, идеи национальной государственности были разработаны и выдвинуты представителями партии «Алаш» в начале XX века.

Идея национального самоопределения для своего народа в форме автономии в рамках демократического федеративного Российского государства отражала реализм позиции Алаш и присущее ему стремление провести модернизацию казахского общества на основе разумного сочетания традиционализма с лучшими достижениями российской культуры, общечеловеческой цивилизации.

Идея Алаш – это казахская национальная идея, идея преемственности, независимости. Она была подхвачена народом, развивалась, жила в его исторической памяти.

Политический опыт «Алаш» напрямую связан с уникальной историей казахской государственности. Чему он учит нас? Детально выверять и соотносить этнополитические цели и инструменты с коренными интересами народа, приоритету правовых и легитимных способов политической деятельности, искусству взаимодействия с разными политическими силами, умению находить баланс между внешними и внутренними факторами государственного строительства.

Можно сделать вывод, что в Советский период, все было связано с партией Алаш. Представители этой партии были репрессированы, вычеркнуты из народной памяти. И только сейчас, обретя независимость, мы можем оценить их деяния, и мы должны возвратить в память незаслуженно забытых имен [4].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Нурпесов, К. «Алаш» һәм «Алаш-Орда». – Алматы, 1995. – С. 47, 89-90.
- 2 Койгельдиев «Алаш козғалысы» (Движение «Алаш»). – Алматы, 1995. – С. 76, 112.
- 3 Аманжолова Д. Партия «Алаш»: история и историография. – Семипалатинск, 1993. – С. 116.

- 4 Алаш Орда (сборник документов, сост. Н. Мартыненко). – Кзыл-Орда, 1929. – С. 89.

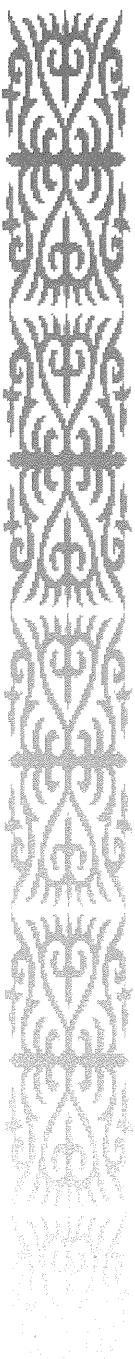
- 5 Аманжолова, Д. Казахский автономизм и Россия. История движения Алаш. – М., 1994. – С. 113.

Материал поступил в редакцию 10.06.16

*Б. М. Болкоева, К. К. Батталов
«Алаш» партиясы қазақ халқының мемлекеттігінің ұлттық мүддесін іске асыру
ретінде*

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.
Материал баспаға 10.06.16 түсті.

*B. M. Bolkoeva, K. K. Battalov
Party «Alash» as the embodiment of the national idea of statehood of the Kazakh people
S. Toraighyrov Pavlodar State University , Pavlodar.
Material received on 10.06.16.*

Мақалада «Алаш» партиясының қалыптасу себептері жөне оның қазақ халқының мемлекеттігінің ұлтық идеясын іске асырудагы маңызы қарастырылған.

The article examines the causes of the party «Alash» and its significance in the embodiment of the national idea of statehood of the Kazakh people.

А. Н. Джасуланова¹, К. К. Батталов²

¹студент, ²к.и.н., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

АСАН ҚАЙФЫ ХАЛЫҚ ТІЛЕГІНІ ЖОҚШЫСЫ

Адамдардың қалауымызben қолдау көрсетуши Асан Қайғыны бірегейлік бапта мәлімделген.

Кілтті сөздер: тарих, шежіре, жоқшы, мұра.

KIPIСПЕ

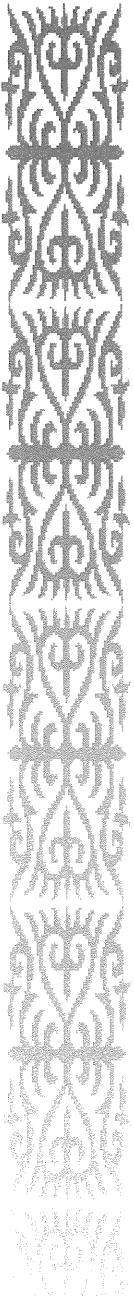
XV ғасырда өмір сүрген сөз зергерлері қазақ қауымына біршама жақын таныс. Әйтсе де бұл дәуірдегі ақын-жыраулар мұрасының ашылмаған қыры мен сыры аз емес. Жыраулар шығармашылығын накты тарихи зерттеуге кеңестік дәуірде идеологиялық үстанымдар кедергі келтірген болатын. Тәуелсіздік дәуірінде жараулар шығармашылығы тарихын ғылыми түрде зерттеу, оның әлеуметтік мәдени, тарихы шанайылық, дүниетанымдық негіздерін түсінуге, толғаулардың қырсырын ашуға жыраулар дүниетанымын танып білуге, казақ халқының шынайы тарихындағы, тағдыры мен дамуындағы жырау институтының орны мен рөлін, маңызын айқындауға мүмкіндік береді.

Даналықтың өлшемі бола білген идеологжыраулар мұрасы шын мәнінде қазақ халқының зерделі ойы мен өмірінің энциклопедиясы секілді. Олай дейтін себебіміз, жырауларды танып, оның шығармашылығын игере отырып, сол кездегі қазақ қоғамының экономикалық, саяси, құқықтық, отбасылық, мәденитарихи ерекшеліктерінен айқын да анық және дәл мағлұматтар алуға болады. Жыраулар институты қазақ халқының дүниетанымы, қоғамдық қатынастың даму қорінісі мен деңгейінің бейнесі. Сол кездегі қоғамның мінін ашық айтып, ел билеушілерінің әділетсіздігін жырымен

сынға алған. Әлеуметтік талабының түп мақсаты жеке адамды жаман іс әрекеттерден жирендіріп, сол арқылы заманындағы халқын тәрбиелемек болды. Осылайша жыраулар өзі көріп, сезіп, өзі ойлап қорытқан өмір материалдарынан ой түйеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жырау аума төкпе өлең сөзді қару еткен халық адамы, елдің қамын ойлай билетін парасаты мол елағасы, қысылғанда жол табар ақылшысы, уақыт, уақыфа сырыйн замана бағыт бағдарын ақыл таразысына салып сынай салмақтай билетін, болжағаны болып, тапқыр да көреген дана абыз, қисық еткенді қылышпен емес, сөзбен сілейтіп, бүйрек берер әміршісі, бетің бар, жүзін бар демей тұра айтатын өткір де, әділ биі, жөні келгенде жырмен қаруды бірдей жұмсаپ жауға аттанар жауынгер қолбасы болған. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқигалар, аса мәнді қекейкесті мәселелер тұсында толғаған. Халық өзін қайғырғанда демеп, қуанғанда қанат бітіріп, ақыл қосатын асыл сөз иесі жырау тұлғасын қатты қадірлеген. Хандардың он түзесін басқан саяси тұлғажыраулар. Жырау негізінен саясатқа тікелей араласқан тұлға, идеолог. Жырау ақын, бірақ айтыскер ақын емес. Ол белгілі бір саясаткердің позициясын, көзқарасын, саясатын әспеттейтін, елге жүргізетін ақын. Халық пен ханның,

саясаткердің арасында өкілеттік қызмет атқаратын тұлға. Хан билігін бірде мақтап, бірде сынға алатын, ханмен тығыз қарым қатынаста болған, ел билеуші әмрішінің билігіне халық өкілі ретінде араласып отырған ақынжырау поэзиясын іштей төрт кезенге бөлуге болды. Қазақ тарихында XV-XVIII жыраулар институтына көз жіберсек, жыраулардың көбінесе билеуші қауымның төнірегінде ғұмыр кешіп, ел тағдырының құрделі тұстарын толғап, ақыл кеңес беру арқылы халық атынан сөйлем, хан мен бұқара халық арасындағы мәселелерге араласуы орын алған.

Жыраулар институтының шығармашылығында елге, жерге деген сүйіспеншілік баяндалады және оларда жыраулардың шабыты, аскак жырланатын сөйлеу мәнери, өзіндік стилі бар. Асан Қайғы мен Қазтуғаннан бастағ, Шалқиіз, Доспамбет, Актамберді, Үмбетей, Мағасқа, Тәтіқара, Бұқар жырларына ұштасқан олардың туындыларынан тұның тұрган тұған жерге деген шынайы сүйіспеншілікті көреміз. Тіппі «бул сарын сонау қазақ хандығы құрылуы алдындағы еткен тарихи жағдайлардың күйін шерткен, бері де Бұқар алаң қөніл еткен, одан беріде Дулатты аһ үрғызып, Муратты мұнға батырған Нармагамбетті нар түйедей шөктірген заман еді» [1, 240 б.]

XV-XVIII ғасырларда жыраулар елдік, ерлік, әмір, дін, замана хакында толғаган. Заманының ойлы перзенті ретінде әмірдің сан алуан мәселелерін сарапқа салып, жер суды, атамекенді қорғау, ел бірлігін сақтау мәселелерін жырлаған. Жырау шығармашылығында сол дәуірдеге талай елдің басынан өткөрген тарих іздері сайрап жатыр. Эр дәуірдің ірі, іргелі оқиғалары, көрнекті тұлғалары, тарихи тұрғыда нақты дәлдікпен көріне қоймаса да жыраулардың өз басы жағдайлары, жыр жолдарында кездесетін адамдармен қарым-қатынасы, олардың сыртқы һем ішкі бейнесінің кейбір көріністері, сол замандағы оқиғалардың хақында деректер анық

байқалады. Жыраулар шығармашылығын зерттең, зерделей бастағанда ең бірінші Асан Қайғы халқымызың ақылгөй абызы ретінде қабылданады. Асан Қайғы қазақ ұлысының атақты билеушілерінің бірі Жәнібек ханның тұсында әмір сүрген жасы жеткен қария болып сипатталады. Шығармаларында да солай.

Асанқайғы атанған, ақсақал тек бір фана қазақ халқы фана емес, көршілес қыргыз жұртында да белгілі: Әз Жәнібек, Керей хандармен бірге Әбліқайырға қарсы қүрестің басында болған қарт жыраудың орны айрықша. Бұкіл саналы тірлігі, кейінге қалдырған әдеби мұрасы қазақ жұртының әмірінен ажыратып алғысыз болып келетін оны қазақ жырауы емес еді деуге ауыз бармайды. Сондықтан да Құрманғали Халидтың Құдабай ақыннан жазып алған:

Асанның асыл тұбі Ногай деймін,
Улкендердің айтуы солай деймін.
Бұл сөзге анық-қанық емес едім,
Естігенім тақсыр-ау быладай деймін.
Тегінде ногай, қазақ тубіміз бір,
Алтай, Ертіс, Оралды қылған дүбір.
Орманбет хан ордадан шыққан күнде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр
[2, 261 б.] – дейтін туындыдағы оны Ногай етіп көрсетіп, бірақ қазақ пен ногайдың арғы жағы бір дейтін деректемеде пәлендей қайшылық жок. Әйткені, ол тұста қазіргі қазақ ұлтын құрайтын, кезінде Жәнібек пен Керейдің Әбліқайырдан бөлінуіне себепкөр болыпты дейтін Дайырқожа мен Қобыландының аталастары арғын мен қыпшақ рулары әлі де болса Дешті-Қыпшақ ұлысының қарамағынан толық шығып кете койған жок [3, 127 131 бб.]. М. Әуезов сезімен айтқанда, бұл XIII-XV ғасырлардағы қазақ руларының «Алтын Орда, Қазан хандығы, Ногайлы, Өзбек сияқты хандықтардың бәріне де кірген, солармен бірге ыстығына күйіп, сұғына тоңып ірі тарихи оқиғаларды бастиранан бірге кешіріскең» [4, 46 б.] тұстары бар.

Құйрығы жок, жалы жок,

Құлан қайтіп күн көрер?

Аяғы жоқ, қолы жоқ,

Жылан қайтіп күн көрер?

[5, 24 б.] Міне, осы жырды қазақ халқы Асан Қайғынікі дейді. Қазакта жырау аз ба? Ақылман аз ба? Солардың кез келген біреуіне осы туындыны қия салуға болар еді ғой. Жоқ, мұнда да сол кеңнен ойлайтын, кемел ақын, үлкен адамның сөзі деп, оның пікірін, аруағын сыйлаап, елдік тұрғыдан принциптілік көрсетіледі. Бұғынгі заман адамының түсінігімен алғанда коршаган ортаның фауна, флорасының ұмынын толғаған, толғаудың бір үзігіне солай қарағанда халық оның елбасы Жәнібек ханға арнап айтқан туындысын одан әрмен қорғаштап аялары хақ:

Ай, хан, мен айтпасам білмейсін,
Айтқаныма көнбейсін.

Шабылып жатқан халқың бар,
Аймағын көздел көрмейсін.

Қымыз ішіп қызырып,

Мастанып, қызып терлейсін,

Өзінен басқа хан жоқтай

Елеуреп неге сөйлейсін?!

Қорған салдың бейнет қып,

Қызметшің жатыр ішіп жеп...

Мұны неге білмейсін?..

Ай Жәнібек ойласан,

Қылы, қылы заман

болмай ма? [5, 24 б.]

Әлгінде бүкіл дүниедегі жан иесінің жағдайын ойлап тұрған кеменгер, бұл жолы Әз Жәнібекке халқының қамын неге ойламайсың, қымыз ішіп қызынып, елеуреп сөйлеп не теңін, істеген ісінін онып жатқан бірі жоқ, болашағың, елінін ertені не болмақ деп күйіне тіл қатады. Бір ғажабы: Асан Қайғы авторлығымен сақталған жырлармен олтуралы айтылатын аңыз-әңгімелердің мазмұндарында пәлендей айырмашилық жоқ. Мәселен, сондай аңыздардың бірінде: «Бұрынғы заманда Еділ мен Жайықтың арасында бір үлкен патшалы жұрт болған. Ханы Жәнібек хан екен. Оның жұртында бір Асан Қайғы деген жұрттың қамын ойлаған

бір данагәй данышпан, ақылгәй аксақал, адам болыпты. Өзінің ақылдылығы сондай екен, ілгеріде не болатынын болжап, күні бұрын халыққа айтады екен, сондай сондай болады деп... Жәнібек хан дегенине жетіп тұрған кезде Асан Қайғы тоқсан беске келген кезі екен...» делінеде де, одан әрі Жәнібектің сарай салдыру үшін Ресейден орыс шеберлерін алдырып, ғимаратты бітіріп той жасататындығы, кейін Қарашаш атты күнін иекелеп әйелдікке алып, құладын құсты баулып, оған аққу ілдіріп, осылардың бәріне той өткізіп, соларға Асан Қайғының риза болмай, сарайың оны салған орыстарға бұйырар, күнді әйел еткен тұқымың хандықтан айырылар, құладыңға кудың олжа болғаны, көнілінің, жерініңшын иесінен айырылып, жау жұрттыққа бодан болатындығына көрінер деген болжамдары әңгімеленеді [6, 509-511 бб.]. Екінші аңыз да осыған үқсас. Тек онда Әз Жәнібек ханды «ойлы кісі екен» деген тіркес бар. Сонын бұл әпсанада Асан Қайғының қазаққа қоныс етер жайлы мекен іздең 17 жыл дүниежүзін кезетіндігі сөз болады [7, 413-415 бб.]. Ал осы жайларды Асан Қайғы былайша жырлаған:

Қоған салдың бейнет қып,
Қызметшің жатыр ішіп-жеп...

Мұны неге білмейсін?

Катын алдың қарадан,

Айырылдың хандық жорадан,

Ел ұстайтын ұл таппас,

Айырылар ата мұрадан,

Мұны неге білмейсін?

Құладын құстың құлы еді,

Тышқан жеп жұнін түледі.

Ақку құстың төресі...

Аңдып жұрген көп дүшпан,

Елге жау бол келеді.

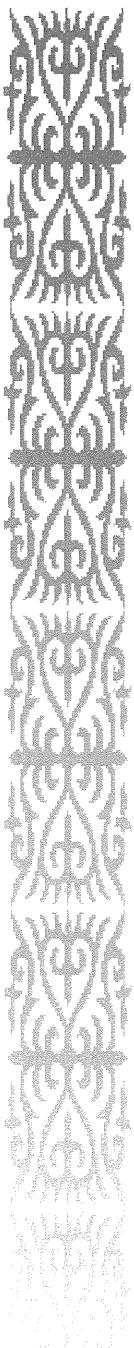
Құладын құды өлтірсе,

Өз басына келеді!

Құлың кеп сені өлтірер

Осылы Асан біледі,

Мұны неге білмейсін? [2, 111 б.]

Аңызбен жырау сөздерін өзара салыстырғанда бірінде айтылатын ой екіншісінде түгелдей дерлік қайталаңады. Және жыраудың болжап айтқан дүниелерінің тарих сахнасында орын алғандығы қатты таң қалтырады. Бірақ бір келіспейтін жайт тарихта Әз Жәнібек қандай сарай салдырды, оны дәлелдерліктең біздің қолымызда дерек жоқ. Бірақ қазақ аңызы Астрахань шаһарын Жәнібек салдырган [8, 57 б.] деп есептейді. Ал тарихта Астрахань хандығының XV ғасыр аяғында Алтын орда күйреуімен байланысты өмірге келгендігін [9, 4 т, 371 б.] ескерер болсақ, тегінде бұл аңызды негіzsіз деуге келмейді. Асан Қайғы сөзі де соны тірілтіп тұр. Соған қараганда қандай ғимарат болса да қазақ ханы Әз Жәнібектің, әйтеуір, елеулі бір құрылыстарды орыс шеберлерін алдырып салдыртқаны шындыққа келеді.

Ал орыс шеберлерімен, олардың билеушілерімен Жәнібек тұсында барып-келу араласы болды ма екен деп көнілге күмән жүгіруі мүмкін десек, бұл күдікті сейілтерліктең дәлелдер жеткілікті. Біріншіден, Асан Қайғының Әз Жәнібекке ақыл кенес айтып отырған мезгілі Жәнібектің Кереймен бірігіп 1456 жылы Моголстанға, Хантауына елді бастап келген уақытында емес, 1465 жылы оларға теперіш көрсеткен Акорда Дешті Қыпшақ билеушісі Әбілқайырдың өліп, Жәнібектің кері қайтып Астраханьда хандық құрып [9, 131 б.] тұрған кезінے сәйкес келеді. Екіншіден, «Орманбек хан ордадан шықкан шықкан күнде, Асан ата қайғырып айтЫПтыжыр» деп Құдабай ақын жырлайтын Орманбет есімін Тоқай Темір тұқымы ұлығ Мұхамед хан (1419-1432 жылдардағы Алтын орда билеушісі) деп есептейтін Шәкәрім Құдайбердіұлы [10, 76 б.], тарихшы Құрбанғали Халидұғлы [2, 74-75 бб.], Қ. И. Сәтбаев [12, 354 б.], М. Мағауин [13, 21 б.] пікірлеріне ден қойсақ оның Орыс хан шөпшегі Кіші Мұхамедтен

тізе бүккеннен кейін Солтүстікке барып төуелсіз Қазан хандығын күрғаны мәлім. Ал бұл Орыс мемлекетінің іргесі. Асан Қайғы біраз жыл бұрынғы билеушісін қимай, соның соңына ерген халқына ілесіп ол бетте де болып қайтқан. Орыс жұрттының құлқында, сол кездегі жыл өткен сайын қайраттанып келе жатқан күшін де ел басшысынан әрмен біліп отырғаны сондыктан.

Әз Жәнібек хан қазақ халқының тарихында есімі ілтипатпен еске алынатын хандардың бірі. Оның Әз атануы да сондыктан. Әбілқайырдан елін бөліп алып шыққан да өзіндей еңбек сіңірген деп есептелетін онымен бірге туған бауыры Керей хан туралы не Асан Қайғы, не басқа жыраудың бір ауыз лебіз білдірмей, разы болса да, наразы болса да тек қана Жәнібек ханды жырлауында көп мағына бар. Себебі, тарихи тұлға атаулының бәрі әдеби кейіпкер бола бермейді. Ауызша жырланатын әдебиетте бірнеші ғасыр бойы есімі жоғалмай журу үшін кейіпкер де, автор да сол халыққа айрықша енбегі сіңген үлкен беделді адам болу керек. Демек, қазақ халқының Жәнібекті де, Асан Қайғыны да ұмыт қалдырмауының сыры осында.

Асан Қайғының Әз-Жәнібекке айтқан сөздерін қазақ жұртты Шу бойында жүргенде емес, Әз Жәнібек Астрахань хандығын өзіне қаратып тұрған кезде айтты деп есептеуге болады. Себебі жыр толғауында:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің,
Ойына келген асын жейтүғын,
Жемде кенес қылмадың.
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кенес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Елбен елбен жүгірген,

Ебелек отқа семірген
 Екі семіз қолға алып,
 Ерлер жортып күн көрген.
 Еділ деген қиянға
 Еңкейіп келдің тар жерге,
 Мұнда кеңес қылмасаң
 Кеңестің түбі нараду...
 Ақылды белден алдырын
 Қөнілді жаман қалдырын...
 Нәлет біздің жүріске!
 Еділ менен Жайықтың
 Бірін жазға жайласаң,
 Бірін қысқа қыстасаң
 Ал қолында маларсың,

Алтын менен күміске! [5, 25 б.]

Жоқ, керіпкел жырау Еділден бастап жылжып жайлы мекендерді кейінге қалдырып келе жатырмыз деп қапаланбайды, керісінше, Шығыстан Батысқа қарай беттеген жолдарында ордалы жұрт болып орнығуға лайықты Ойыл, Жем секілді сулардың бойындағы шұрайлы атыраптардан тоқтамай өтіп, бір қиыр шеттегі Еділ атты тар жерге келгендігінен, егер, осында байырқамаса шаруаның түбі берекелі болмайтындығынан хабардар етеді. Қошпенде елге Жайық пен Еділді тастап барғанда береке табар жөн жоқ, енді осында аялда деп кеңес береді.

Аңыз да солай: Жәнібек ханның жұрты Еділ мен Жайықтың арасында болған дейді. Демек, бұл жерде жансак айтылған пікір жоқ. Бұл сөздер шын мәнісінде 1465 жылы Әбілқайыр өліп, сол кезде қазақтардың баяғы өзінін атажұртына оралған кезеңінің көрінісі деп қорытынды жасауға толық негіз бар. Жырдың айтылған тұсы қалай болғанда да 1465 жылдан кейінгі мезгіл: шамамен 1465-1470 жылдар арасы деп межелеуге болады. Олай дейтін себебіміз: Жәнібек осы жұртта кейін қарамағындағы халқының саны өсіп, қарашасы көбейіп, хандық пәрмені төңірегіне түгел жүретіндей дәрежеге жетіп, әбден нығайған тұста, айрықша саят құрып, сарайлар салғызып бірсыныра

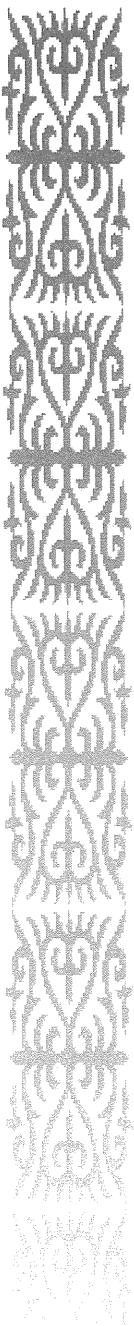
шаруалар тындырады. Ол толғау Асан Қайғының Еділ мен Жайықтың бойына көшінді кідіртіп, халқынды орнықтыр дегенді айтатын, жоғарыда сөз етіп отырған жырдан басқа. Тегінде осы жырдың мазмұнына іштей үніле түссек бұл тұс ағызда айтылатындей: «Жәнібек хан дегеніне жетіп тұрган кезі... Асан Қайғының тоқсан беске келген шағы». Бұл толғаудан Асан Қайғының:

«Тіл алса» іздең қоныс көр,
 Желмая мініп жер шалсам,
 Тапқан жерге ел көшір
 Мұны неге білмейсің?
 Қош аман бол Жәнібек

Енді мені көп мейсің!

[5, 25 б.] деп Жәнібектің жоғарыда аталған қылықтарына риза болмай, басқа жақтан қоныс іздетіндігіне, хан бұған ермесе, өзінің бұған жолдас бола алмайтындығын шорт кескен болатын.

Жыраудың осы күнге дейін өмір сүрген кезеңі туралы айтқанда жобалап та болса ол қай кезде туып, қай тұста дүниеден өтті деген мәселе де көп күмілжитініміз аяни. Ол заңды да. Бірақ, егер Асан Қайғының осы мезгілге жеткен шығармаларын өзінікі екендігін, оның Әз Жәнібекке айтқан сөздерінің деректілігін мойындар болсақ, сол шығармалардағы барша мәліметтерді Әз Жәнібек пен Асан Қайғы туралы әпсаналар жарыса баяндал, көмекліктің передесін ысырып отыратындығы тегіннен тегін емес екендігін білу керек. Сөйтіп, әпсананың берер дерегін мойындаасақ, Әз Жәнібектіңabyroy беделі дәүірлеп тұрган тұс 1460 жылдардың ақыры, 1470 жылдардың басында Асан Қайғы тоқсан бес жаста. Демек, кепті көрген көне көз жырау 1360 жылдардың соңы, берісі 1370 жылдардың басында дүниеге келген деп айтуға болады. Соңда ол 1432 жылы Алтын орда тағынан тайып «Орманбет хан ордадан шыққан күнде, Асан ата қайғырып айтыпты жыр» деп құдабай ақын жырлайтын Тоғай Темір тұқымы Ұлығ Мұхамед ханының Орыс хан шөпшегі

кіші Мұхамедтен тізе бүккен кезінде ғана емес, оның алдындағы Едіге мен Темір Құтлық, Тоқтамыс кезінде де өмірде бар, ат жалын тартып мінген ересек кісі болып шыгады.

Бір ескертуге тұраарлық жайт Құрбанғали Халид Асан Қайғының «өз аты Хасан, оны халық арасында Асан Ата деп кеткен» [2, 93 б] деп жазады. Сондай ақ Тоқтамыс ханның басынан бағы қайтып 1393 жылы 20 мамырда Польшаның королі Ягайлаға жазған Жарлығында аттары көрсетіліп, елшілікке жіберіліп отырган Котлубаға, Асан (Хасан) есімді адамдар бар. Ол құжатты А. Қазембек, И. Березин, Д. Банзаров, Ш. Уәлиханов [9, 105-106 бб.], В. Радлов [14] секілді ғалымдардың игілігіне айналдырығанына талай уақыт өтті. Бірақ елшіліктегі жүретін Асанды қазақтың тарихына қатынасы бар адам емес пе екен деп ойлауға бүгінгін күнге дейін заманың, заңының қабағына қарап келген ғалымдарымыз идеология шеңберінен шыға алмай тұп төркіні әлі де болсын айқындалмай келеді. Ягайлаға елші болып баратын екеудің бірі Асан Қайғы деп ойлаудың ешқандай сөкеттігі жоқ. Себебі 1392 жылы Жырау Асан Қайғы жоғарыдағы

есептеу бойынша жиырма жасқа жеткен жігіт. Ал бүкіл алты ғасыр бойы ел есінде журуге лайықты ақылға, көшелі сөзге ие даныштан жараудың жиырма жасында да өз қатарынан сұрылып шығып, елінің елшілігіне жүретін екеудің бірі болуы әбден мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Асан Қайғының шығармалары өз түсінің айнасы, ол өз дәүіріндегі қазақ халқының мұнын, тілегін көрсетеді» деп Б. Кенжебаев жазған [15, 36 б.]. Асан халық тілегінің жоқшысы. Асан мұны халық мұны. Оның атына жалғанған Қайғы деген анықтама халық сүйіспеншілігінің белгісі іспеттес. Асан қайғысы бақиды, ахырет жайын ойлағаннан туған қайты емес, Асан мұнының тамыры тереңде. Оның негізінде халықтың сол кездегі тұрмыс халіне жаны ашығандық, өмірге көнілі толмау бар. Асан қайғысы бүгінгі тіршіліктің, ертеңгі болашақтың қамын ойлағандықтан туған қайғы. Сондықтан да ол өз толғауларында үнемі халық атынан сөйлейді. Еліне жайлы қоныс іздеу, оның қауіпсіздігін ойлау Асан өмірінің мұраты болған...

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы, Астана – Елорда, 2001 – 288 б.

2 **Халидұғлы, Қ.** Тауарих хамса. Қазан, 1910. шешіресі // Жұлдыз. – № 1. – Алматы, 1991.

3 **Тынышбаев, М.** История казахского народа. – Алма-Ата : Қазақ университеті, 1993.

4 **Өуезов, М.** Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1984, – 15 том.

5 **Магауин, М., Байділдаев М.** Бес ғасыр жырлайды: 2 томдық. / Құрастыр.

– Алматы: Жазушы, 1989.– Т.1.– 3846. суретті.

6 «Дала уалаятының газеті», 1897 жыл, № 47, Кітапта: Дала уалаятының газеті. Құрастырған Y. Сұбханбердина. – Алматы : Фылым, 1990.

7 «Дала уалаятының газеті». Әдеби нұсқалары. 1899-1902 жж. – Алматы : Фылым, 1992

8 **Мұқанов, С.** Халық мұрасы. – Алматы : Қазақстан, 1974.

9 **Валиханов, Ч.Ч.** Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата : КСЭ, 1984.

10 **Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы.** – Алматы : Қазақ университеті, 1991.

11 **Шекерім қажы.** Түрік, қыргыз, қазақ һем хандар шежіресі // Жұлдыз. – № 1. – Алматы, 1991.

12 **Сәтбаев, Қ. И.** Фылым мен мәдениет туралы тандамалы мақалалары. Алматы : Фылым, 1989.

13 **Магаун, М.** Фасырлар Бедері. Алматы Жазушы, 1991.

14 **Радлов, В.** Ярлыки Токтамыша и Темир-Кутлуга. Отделенный отиск из записок восточного отделения императорского русского археологического общества. – III. Вып. I.

15 **Магаун, М. М.** Қобыз сарыны. XV-XVIII фасырларда жасаған қазак ақын жыраулары. – Өндөліп бесінші басылуы. – Алматы: Мектеп, 2003.– 192 б. («Жетінші сөз» сериясы).

Материал 10.06.16 баспаға тұсті.

A. N. Djasulanova, K. K. Battalov

Асан Кайы как поборник желаний народа

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Материал поступил в редакцию 10.06.16 .

A. N. Dshasulanova, K. K. Battalov

Asan Kaigy as a champion of the people's desire

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 10.06.16.

В данной статье авторы рассматривают роль и значение Асана Кайы в кочевом обществе.

In this article the authors examine the role and importance of Asan Kaigy in the nomadic society.

С. Б. Жидебаева¹, А. А. Каскабасова²

¹студент, ²ага окутушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ӘБІЛҒАЗЫ БАҢАДҮРДІҢ «ТҮРІК ШЕЖІРЕСІНІН» ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Мақалада Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» шығармасы әйгілі тарихи еңбек ретінде қарастырылған.

Кілттің сөздер: тарих, шежіре, хандық, тайпа.

KІРІСПЕ

Қазақ хандығы дәуіріндегі тарихи шығарманың бірі – Әбілғазы Баһадұрдің «Түрік шежіресі» тарихи дерек көзі ретінде. Қазақстан тарихының дерек көзі, яғни, жаңа замандағы қазақ жүртүсін өткеніне шолу жасау. «Түрік шежіресі» маңыздылығы сонда, мұнда тек Қазақ хандығына қатысты байланысты мәліметтер емес, сондай-ақ Шыңғыс хан дәуірінен бастап XV ғасырға дейінгі аралықта қамтитын тұтастай бір бөлімі бар. Сонымен қатар, Әбілғазы еңбегінің тағы бір ерекшелігі ол тек тарихшығана емес, сондай-ақ керемет дәрежелі шежіреші. Ол Нұх ғалейкуассаламнан өзі әмір сүріп отырған дәуірге дейінгі тарихи тұлғалар мен оқиғалардың шежірелік кестесін құрастырған. Әбілғазы көбіне Алтын Орда хандығының іргесін қалаушы Бату (Сайын) ханнан бастап ең соңғы билеушіге дейінгі генеологиялық кесте құрып кеткен. Алтын Орда тарихының ажырамас бөлігі болып табылатын Қазақ хандығы үшін де мұнда қажетті мәліметтер шаш етектен жетерлік. Өйткені. Қазақ хандығының тарихын Алтын Орда тарихының көзге елестету мүмкін емес.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Әбілғазы Баһадұр хан 1603 жылы 26 тамызда Хиуа хандығының астанасы Ургеніш қаласында дүниеге келді. Оның әкесі Араб Мұхаммед хан 1602 жылдан бастап Шибан әулеті билік еткен бұл мемлекетте хандық күрді. Әбілғазы анасы Мехр-Бану ханым жағынан да Шыңғыс хан әулетіне жатады, Әбілғазыға төрт-бес атадан қосылатын Жанғазы сұлтаннан туады. Жанғазы Арал теңізі маңындағы қазақ рұларының ханы болған [1, 13 б.].

Хиуа ханы Әбілғазы Баһадұрдің басты назардагы әмірі мен қайраткерлігі, міне, осындай. Шынышылдық пен биліккүмарлықты қатар ұстанған және бойында ерте ояңған осындай ұстанымдары (оның әкесіне берген кенесі, яғни, Хибаш пен Жолбарысты өлтіру жайында, сол сияқты Спандиярға деген көзқарасы және т.б. оқиғалар) Әбілғазыға әмір бойы жетекшілік етті. Оның хан ретінде сол сияқты мемлекеттік қайраткер ретінде кіммен және немен, қалай іс-журғізу және дұрыс бағыт беруде, сонымен қатар дұрыс бағалай білумен қатар шешім қабылдай білуде, өз ісіне есеп бере алуын, оның әмірде кездескен қындықтарға төтеп беруде іскерлік көрсетуін елемей кетуге болмайтынды.

Әбілғазы 20 жылдай уақыт хан болады. Билігі кезінде ол қалмақтарға қарсы бірнеше сәтті шабуылдар жасады. Бұхараға бірқатар жаугершілік жорық жасап, түркімен тайпаларын өзіне құшпен бағындарды. 1663-1664 жылдары Әбілғазы мемлекет билігіне баласы Ануш Мұхаммед қолын тапсырып, қалған өмірін шығармашылықта арнады. «Түрік шежіресінің» жазылуы жайлы ол өзі былай дейді: «Біз алғашқысында осы тарихты жазуға өзге біреуге тапсыруды үйғардық. Бірақ бұл іске лайықты адамды табу қынға соқты. Сол себепті «жетім өз кіндігін өзі кеседі» деп макалда айтылғандай, біз өз тарихымызды өзіміз жазуға кірістік. Бұл тарихымыз сонау адам заманынан бастап, осы күнге дейінгі аралықты алады. Құдай күә, өмірлер мен билеушілер арасында ешкім де өз тарихын жазбаған еken. Осы кітапты жазған уақытымда менің өз жетіспеушіліктерімді жасырып немесе жалған айтуды көздеді деп ойламаңыздар» [2, 23-24 б.].

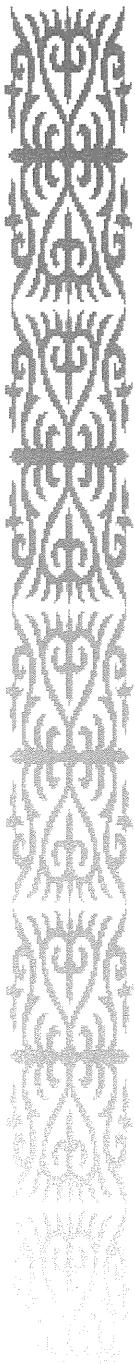
Әбілғазы Баһадүр Шығыс хан үрпағынын шықкан хан бола тұра, өз тарихын өзі жазған бірден-бір адам екендігі белгілі. Оған себеп, Әбілғазы Баһадүрдін бойындағы өзгелерден сирек кездесетін ерекше қасиеттредің болуы. Ол туралы Әбілғазы Баһадүрдін өз сөзінен іздеуге болады. Ол өз кітапының кіріспесінде былай дейді: «Құдай тағала мырзалық қылыш, маған біраз нәрсе берген, мен, өсірсек, үш түрлі өнерді жете менгердім. Біріншісі – өскери өнер, яғни өскерді басқару, оның тәртібі. Екіншісі – ақындық өнер, яғни түрлі өлең құрылышын сактай отырып, түрік тілінде қасида, газал, рубаят тәрізді өлең шығара алу, араб, парсы, түрік сөздерінің мағынасын жетік білу. Үшіншісі – бұрын Арабстан, Иран, Түрканды билеген патшалардың өмірі мен мемлекеттік маңызды істерін, оларда болған ірілі-уақты оқиғаларды жатқа білу» [1, 18 б.]. Осы шежірені оқи отырып, бұл айтылғандардың таза шындық екеніндігіне көз жеткізуге

болады. Өз өміріндегі осыншама адмдардың, хан өулеттерінің, одан тараған үрпактарының сол сияқты олардың мекендең жер-су аттарын ұмытпай, сол қалпында жазуының өзі танданарлық жағдай. Шежірені оқи отырып, Әбілғазы Баһадүрдің кейбір адам аттарын ұмытып қалғанын жасырмай айтып отырған. Алайда осы көрген білгенің жазудың өзі қазіргі біздің үрпактарға жеткізуінің өзі үлкен еңбек екендігін мойындеймиз. Шежіреден Әбілғазы Баһадүрдің есте сактау қабілетінің қаншалықты екенін, білімінің, ой-өрісінің қаншалықты екенін анық көреміз.

Әбілғазы ханының «Түрік шежіресі» шығармасы әйгілі тарихи еңбек. Оны 1664 жылы Әбілғазы хан қайтыс болғаннан соң, өкесінің тапсырмасымен Әбілғазы ханының ұлы Ануш Мұхаммед хан аяқтаған. Еңбек жазылғанна соң 50-60 жыл өткен соң, Тобылда айдауда жүрген швейдтің тұтқын офицері Табберт (фон Сталенбург) «Түрік шежіресі» қолжасбасын тауып алып, ғылыми әлемге әйгілі етті.

«Түрік шежіресі» еңбегі ортағасырдағы белгілі шығармалардың негізінде жазылған. Онда әртүрлі түрік, монғол халықтарының тарихы және олардың билеушілері жайында мағлұматтар жинақталған. Соңғы бөлім шығарманың ең құнды бөлімі болып табылады. Онда XV-XVII ғасырлардағы Шығыс Дешті Қыпшақта және Хорезімде болған саяси оқиғалар баяндалады.

Әбілғазы өзі жазған шежіреде «Зафарнама» авторы Шарафутдиннің «Түркі халқында не нәрсені болса да тоғызға апаратын әдет бар, Құдай тағала одан артық жаратпаған, бұл әдет Монғолдың тоғыз ханынан алынған» – деген сөзін негізге ала отырып, өз туындысын тоғыз бапқа беледі [2, 12 б.]. Әр бапта өмірдің әр кезеңін жазған. Алғашқы Құдай тағаланың адамды жаратуынан бастаса, ең соңғысы өзінің өмірі жайында жазып, шежіренің жалғасын ұлы аяқтаған.

Әбілғазы Баһадұрдің шежіресінде алынған бірталай түсініктемелер көбінде ертегі, аныз тектес болып келеді. Бұл жайында Шоқан Үәлиханов қазақтар арасындағы әрқиылдықтағы жазылған осындай жазбалар, шежірелер өте қызықтылығымен, қаралайымдылығымен, нақтылы өмірге жақындығымен құнды екендігін айтқан екен [3, 45 б.].

Шежіредегі ру-тайпалар атының пайда болу тарихы да ерекше тартымды жазылған екен. Айта кетсек, «ұйғыр» атауының пайда болуы, тағы бір де «қаңлы» атауының да, яғни, арбаның орнына қозғалғандағына байланысты түсінідре. Одан кейін Әбілғазы «қыпшақ» атауының пайда болуын түсіндірсе және осыдан қыпшақ атауының таралуын сөз етсе, тағы бір әңгіме желісінде «қарлық», яғни, қарлықтің кімнен, яғни, барлық қарлық нәсілінің кімнен және қалай тарағанын айтады. Осы атауларға байланысты әңгіменің бәрін Оғызбен байланыстырады. Эрине, осы қарлық, қыпшақ, қанлы және тағы басқа атаулардың шығу тарихын зерттеген адамдар көп. «Қарлық», «қарлұқ» деп мағынасының неде екенін зерттегендер баршылық.

Бірақ сайып келгенде барлық зерттеу жұмыстары осы Әбілғазы Баһадұрдің «Түркі шежіресінде» айтылған ойға тоқталады.

Мысалға, «қыпشاқ» атауының шығуына байланысты аныз: «Оғыз ханның бір begi соғысқа әйелін алып барып еді. Өзі ұрыста өліп, қатыны қашып құтылып, екі судың арасында тұрған ханның артынан жетті. Әйел жүкті еді. Толғағы келді. Күн сүйк еді, кірейін десе үй жоқ, іші шіріген бір үлкен ағаштың қуысына босанды, үл тапты. Мұны естіген хан: «Әкесі менің көз алдында соғыста өлді, қамқоршысы жоқ» деп атын Қыпшақ қойып, өз қамқорлығына алды. Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді, бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық

тілі келмегендіктен к-нің орнына ш-айтып кеткен. Бұл баланы хан өз тәрбиесінде үстады, жігіт болғаннан соң көп ел және нәкер беріп, Оғыз ханға жау болған орыс, олақ, мажар, башқұр елдеріне жіберді. 300 жыл Дон мен Еділ атты екі үлкен өзеннің жағасында патшалық етті. Барша қыпшақ елі соның нәсілінен шықты. Оғыз ханының заманынан Шынғыс ханының заманына шейін Дон, Еділ, Жайық аталағын бұл үш судың жағасында қыпшақтан өзге ел жоқ еді. Ол жерде қыпшақтар төрт мың жылдай отырды, сондықтан ол жер Дешті қыпшақ (қыпшақ даласы) деп аталды» [1, 19-20 б.]

Бірақ өткен ғасырдың соңына қарай палеотүркология бағытына мақсаткерлікпен бет бұрып, халық тарихының ақиқатына айғақ ұсынар тіл тарихын сөз төркінін (этимологиясын) анықтау арқылы тануға ден қойып жүрген, қазақ зерттеушісі, «Язык письма» кітабының авторы О. Сүлейменов осы тоқырау тоганын бұзып, қыпшақ этнонимінің этимологиясына қатысты өз болжамын ұсынды. Бұл – қыпшақ этнониміне қатысты айтылған қазіргі таңдағы соғыс пікір және оны әзірге ешкім теріске шығарған жоқ. О. Сүлейменов қыпшактардың рулық таңбасы – тік екі сзықты (//) қатар жатқан екі пышақтың белгісі деп түсіндіріп, қимақ этнонимін иki және иемек сөздерінен шығарған парсы тарихшысы Гардизи сияқты, қыпшақ этнонимін осы екі пышақ (автордың беруінде «ики-пчак») сөзінен шығарады. Шының айту керек, бұл осы орайда айтылған бұрынғы болжамдардың біріне де үқсамайды. Тың болжам. Бірақ, соған қарамастан, бұған әзірге ғалымдар тарапынан не дұрыс, не бұрыс деген ешқандай пікір айтылған жоқ [5, 43-44 б.].

Қыпшақтың шығу тегіне қатысты ежелгі аңыздардың бәрінде өзегі қуыс ағаштың үнемі айтылатыны тегіннен тегін емес. Мұндағы «өзегі қуыс ағаш» дегенді қазіргі ұғымдағыдай тұра мағынасында қабылдауға болмайды. Көне заманын

шындығын емеурін арқылы танытып, образға орап беретін аныздарды тудырған далалықтардың Қыпшақ аталған баланы жуан ағаштың өзегіндегі құыста өмірге келтіруі – аныздың бас кейіпкері Оғыз қағанның әскерлерінің қыпшақ жұртын алғаш кездестіргендегі мекенінің көз қағар бұтасы жоқ көсілген көделі кер жазық та, болмаса тұтасқан тұнжыр орман да емес, ойдым-ойдым жазық алқабын ағаштар қоршаган далалы-орманды өнір екенін білдіреді. Аныздың Қыпшақты ағаштың қуысында тудыруының да мәнісі осында. Мұның шынында да солай екеніне анызда көрсетілген Қыпшақ туған өңірдің болмыс бітімінің күні бүгінге дейін сол құйін сақташ жатқандығы да куә [2, 23-24 б.].

Қанлылардың шығу тарихы туралы Хиуа ханы Баһадұрхан Әбілғазы төмендегідей анызды келтіреді: «Оғыз хан барып, татарларға тиді. Татар ханы сан мын әскерімен оған қарсы шықты; олар шайқасып, Оғыз хан кенет шабуыл жасап, оның (татар ханының) колын быт-шыт қылды. Оғыз ханың қолына көп олжа тұсті, оларды тиеп алыш кетуге лау жетпейді. Олардың қасында қолы епсекті бір шебер кісі болып, ол ойланып-толғанып арба жасады. Оған қарап, бәрі де арба құрастырып, оған олжаны тиеп, бәрі үйіне қайтып келді. Арбаны «қаңлы» деп атады. Бұған дейін оның (арба) аты да, заты да болған емес, ол

қозғалғанда «қаңқ-қаңқ» дегенге үқсас дыбыс шығаратын себепті оны «қаңқ» атады. Оны жасаған адамды «қаңқылы» деді. Бүкіл қаңлы елі – сол адамның үрімбұтағы». Шығыстанушы Н. Аристов: «Қаңлылар – дулат тәрізді ежелгі түркі руы. Бәлкім, Авеста мен Махабхаратада қаңқа деп еске алынатындар солар шығар», – деп жазады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Әбілғазы Баһадұрдің «Тұрік шежіресі» әллейім жүртшылыққа, әсіресе түркі қауымына ортақ тарихи шежіре саналады. Жұмысымызға негіз етіп алыш отырған, әсіресе, тарих, әдебиет, тіл ғылымдары үшін маңызы зор еңбек – XVII ғасырда жазылған құнды жазба ескерткіш Әбілғазы Баһадұр ханының «Шажара и түрк» атты еңбегі [4, 64 б.].

Сан ғасырлық тарихымыздың асыл қазыналарының бірі болып есептелетін жазба ескерткіштер тұтас зерттеліп, сырьы түгел ашылып, ғылыми айналымға түсіп бітті деу асығыс айтылған тұжырым болар еді. Ежелгі дәуірдегі, ерте және орта ғасырлардағы өлкеміздің тарихына қатысты жазбаша деректемелерді қарастырудың ғылым үшін де, рухани кемелдікке қол жеткізу үшін де маңызы зор. Сондықтан да тынымсыз ізденіс, тыңғылықты зерттеулер бір сөтке толастамауға тиис.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

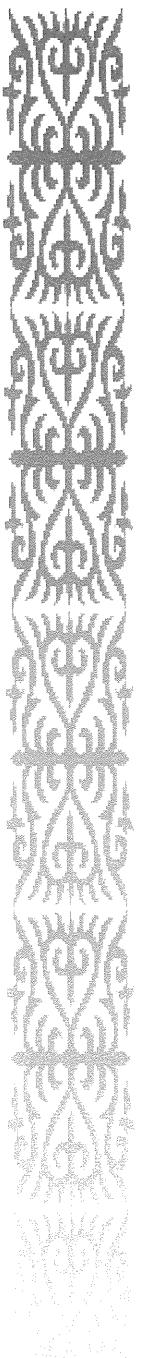
1 Әбілқасымов, Б. Әбілғазы ханының «Тұркі шежіресі» және оның тілі. – Алматы : Аrys. – 2001. – 246 б.

2 Әбілқасымов, Б. Тұркі шежіресі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.

3 Уәлиханов, Ш. Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. Собрание сочинений в пяти томах. 1961-1972. I т. – Алматы : Фылым. – 1961. – 777 б.

4 Омарбеков, С. Әбілғазы Баһадұр ханының «Тұркі шежіресі» // Жас Алаш. – 1993. – 5 ақпан.

5 Сулейменов, О. О. Глинная книга и «Аз и Я». – Алматы : Ана тілі. – 1990. – 498 б.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

A. C. Жидебаева, A. A. Каскабасова

Историческое значение «Тюркского шежире» Абильгазы Бахадура

Павлодарский Государственный университет

имени С. Торайгырова г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.06.16.

A. C. Židebaeva, A. A. Kaskabasova

The historical significance of «Turkic shezhire» by Abulgazi Bahadur

S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 10.06.16.

В статье рассматривается шежире Абильгазы как исторический источник.

The article discusses the shezhire by Abulgazi as a historical source.

М. И. Рахимов¹, Қ. Қ. Батталов²

¹ 2 курс магистрант, ² т.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ПАВЛОДАР-ЕРТІС ӨҢІРІНЕН ШЫҚҚАН ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНТТЕРІНІҢ САЯСИ-ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНДАҒЫ РӨЛІ

Осы мақалада автор Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан қазақ интеллигенттерінің саяси-қоғамдық қызметі және олардың Алаш қозғалысында атқарған рөлін талдайды.

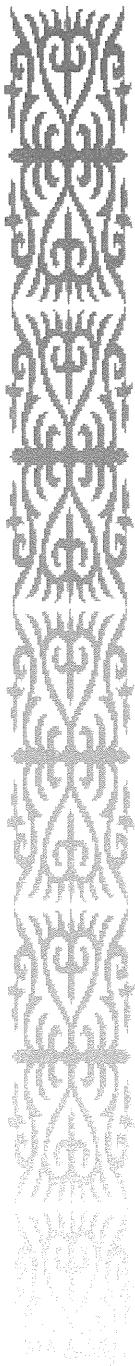
Кілттің сөздер: Павлодар-Ертіс өңірі, Алаш, Алашорда, интеллигенция, саясат, қоғам, қозғалыс.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигентиясының көрнекті саяси көшбасшыларының өмірі мен қызметін зерттеу соңғы жылдардағы ғылыми-зерттеу жұмыстағы басым бағыттардың бірі болып табылады. XX ғасырдың басында Алашорда атты үкіметі бар Алаш партиясы мен автономиясын құрған үлттық интеллигентия көшбасшылары бүгінгі таңда жүзеге асып отырған үлттық мемлекеттілік идеясын алғаш рет көтерген болатын. Алаш қозғалысының тарихында өлшеусіз үлес қосқан, жалпы XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси мәселелерге белсене араласқан зиялы қауым өкілдері ішінде Павлодар-Ертіс өңірінен шыққан қазақ интеллигенттерінің рөліне ерекше тоқталу керек. Себебі Қазақ автономиясы мәселесін көтеруде қазақ интеллигенттерінің жарқын өкілдері – С. М. Торайғыров, Ж. Аймауитов, Қ. Кеменгеров, М. Баштаев, Қ. Бердалин, Ә. Сәтбаев, Асылбек, Муратбек Сейтөвтер өз ой-пікірлерін жасырып қала алмады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XX ғасырдың бас кезі – қазақ қоғамының, қоғамдық ой-сананың жаңғыру, жаңару кезеңі болатын. Қазақ халқының ояну дәуірі боп саналатын тарихи уақыт кезеңінің тууына бірнеше алғы шарттар қажет болған еді. Алдыменен Қазакстанның Ресейге қосылуымен Қазақ даласына европалық мәдениетпен ғылымның нұрлы сәулесі келе бастады. Әлемдік өркениетке, ғылым-білімнің жарығына үмтүлдірган бұл үшқын қарапайым халық арасынан осынау бағытты, европалық даму жолын көзделген зиялыштардың пайда болуына илгі өсер етіп, өз жүртін соңынан ерткен тарихи оқымыстыларды, көрнекті саяси қайраткерлерді қалыптастырды [1, 66 б.]. Мысалы XX ғасырдың басында Омск қаласында бірнеше жас топ қоғамдық қайраткерлер оқиды. Олардың ішінде Қошке Кеменгеров, А. Шорманов, Асылбек және Муратбек Сейтов, Әбікей Сәтбаев (Қаныш Сәтбаевтың ағасы) және т.б. қазақ жастары. Сол секілді Томсекта С. Торайғыров, Ә. Ермеков. Семейде Жұсіпбек Аймауитов. Қазақ жастарының белсенді әрекеттері

негізінде 1913 жылы Омсекта «Бірлік» қоғамдық үйімі пайда болады. Эрине бұл үйім кейіннен «Алаш» партиясын құрудың алғышарты болды деп толық айта аламыз. Бірлік үйімінің белсендісі және үйімдастырушыларының бірі Асылбек Сейтіов (1894-1937 ж.ж.) Алаш партиясының лидері А. Бекейхановтың жақын досы болатын және оның қоғамдық-саяси көзқарастарына ықпал жасағаны анық [2, 236 б.]. Қошмұхамед Кеменгеровқа келер болсақ, 1896 жылы 15 шілдеде сол кездегі Ақмола облысы, Омбы уезі жерінде дүниеге келеді. Атабабасы мұнда Баянауылдың Сарытауынан коныс аударған болатын. Омбыда оқып жүрген жылдары 1915 жылы «Бірлік» қазақ жастары үйімі ішінде «Балапан» атты қолжазба журналына редакторлық жасаған болатын. 1917-1918 жылғы саяси оқиғалар түсінда Қошке сергелденге түскен халық пен оқығандар ішінде жүрді. 1917 жылы сөүірде Қошмұхамед Кеменгеров Дінше Әділұлын ертіп, Ақмола облыстық қазақ комитетін атынан (яғни Омбыдан) Ақмола қаласына келіп, уездік қазақ комитетін ашады. Оның төрағасы болып Сәкен Сейфollaұлы тағайындалады. 1930 жылдары Қошкенің Алаш қозғалысына қатысуы бар деген айыппен нақақтан нақақ құдалауға ұшырайды. Қошке Кеменгеров өз заманында жазған әңгімелерінде, сахнаға қойған пьесаларында әлеуметтік әділетсіздіктерді ашып айта білді. Феодалдық топтардың надандығын, қарапайым халыққа жасаған теріс пигылдарын ажыратып көрсетті. Сонымен қатар қазақшадан орысшаға, орысшадан қазақшаға бірнеше тарихи және көркем шығармаларды аударумен айналысусымен белгілі [3, 14 б.].

Қазақ интеллигенттері кешегі қару ұстаган батыр бабаларының өмір өткендігін нақты түсінді және капиталистік қатынастардың дамыған кезінінде өндірісі қарқынды дамыған

алып империяның құрагынан өз елін шығару үшін халықты сауаттандыру арқылы бір идеяға біріктіру негізінде өздерінің заңды тәуелсіздігіне қол жеткізе алатынына сенім болды. Алаш идеясын насиҳаттау шараларын жүргізу үшін қазақтың өзінің мерзімді басылымы болу қажеттілігі айқын көрінді. Бұл орайда А. Байтурсыновтың бастамасымен 1913 жылы «Казак» газеті құрылған болатын. 1910-1917 жылдар аралығында қазақ газетінің сандарында қазақ интеллигенттері автономия, земство, тіл және мәдениет, қазақ қоғамын толғандыратын мәселелерде жарыққа көтерген еді [4].

1917 жылғы Ақпан революциясының нәтижесінде қазақ зияллылары алғаш рет үйімдік жағынан бірігүе талпыныс жасап, қазақ комитеттерін құрып, облыстық съездерді өткізе бастады. «Алаш» партиясының мүшелері ұлттық автономияға қол жеткізу мүмкіндігінің тууына байланысты идеологиялық жұмыстар жүргізіп, Құрылтай жиналышының сайлауына белсене кірісті. Қазан төңкерісінен кейін Алашорда үкіметінің құрылғанын жарияланып, мемлекеттік құрылым ретінде қызмет атқарған болатын.

Алаш автономиясын мойыннатуда ұлт зияллылары дипломатиялық әдісті ұстана отырып, Уақытша үкіметпен, кеңес өкіметімен, Уақытша Сібір үкіметімен, Самардағы Құрылтай Комитетімен, Колчак үкіметімен келіссөздер жүргізіп, өздерінің демократиялық ұстанымдарының беріктігін айқындалап берген еді. 1917 жылы 27 сөүір мен 7 мамыр өткен Семей облыстық қазақ съезінде Павлодар уезі қазақ комитетінің төрағасы Омархан Күзембаев сөз сөйлемді. Комитеттің мүшелері болып Мұқыш Боштаевпен үміткер Ж. Аймауитов сайланды. Жалпы бұл съезге 5 уезден 200 делегат қатысқан болатын [5, 104 б.].

Қазақстан территориясында кенес өкіметі орнамай тұрып, жұмысшы, солдат және депутаттар партиясы жайлар маглұматтарды қарапайым халық біле бермейтін. Қазақстан аумағының көп бөлігінде халық Алаш партиясының бағдарламасына көніл аударған еді. Себебі демократиялық бағыттағы партияның саясаты ең бірінші кезекте қазақ халқының жағдайына арналған болатын. Дегенмен кенес өскері біртіндеп қазан революциясынан кейін Қазақстан аумағын өзіне қарату саясатына кіріседі. Сол себептен алғашқы кенес өкіметінің Павлодар уезінде орнауы халықтың наразылығын тудырады және қаладағы кенес өкіметін құлатумен аяқталған еді.

1918 жылы 26 маусымда Павлодар уездінде етken съезде Алашорданың 5 мүшесі: төрағасы – Қабыш Бердalin, төрағаның орынбасары – Ахметолла Барлыбаев, мүшелері – Иманкул Бадисов, Мұхтар Жалелдинов, Омархан Күзембаев сайлануымен Алашорданың уездік кенесі құрылған болатын. Бұл кенестің құрылуына 1917 жылы 13 желтоқсанда Орынбор қаласында етken жиында Алашорданың Ұақытша Үлттық Кенесінің құрылуы. Соның негізінде барлық облыс пен уездерде Алашорданың жергілікті ұйымдары құрыла бастаған еді. Үлттық идеяның халыққа насиҳаттау жұмысында қазақ интеллигенттер ішінде Қошке Кеменгеров пен Жұсіпбек Аймауытов жүргізген болатын [5, 107 б.].

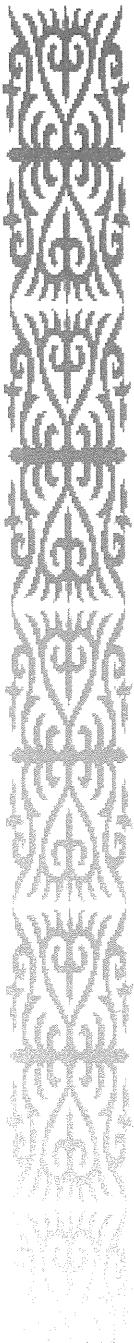
Баянауылдың тұмасы, жазушы, аудармашы, өдебиет зерттеушісі, педагог Жұсіпбек Аймауытов сөзсіз Алашорда жағында болды. 1911-1914 жылдары Баянауылда ұстаздық етті. 1917 жылдан бастап Алашорданың құрамына енді. 1919 жылдан 1929 жылға дейін республика Халық агарту комиссариатының алқа мүшесі, Семей губерниялық агарту бөлімінің бастығы, «Қазақ тілі» газетінің редакторы, педтехникум директоры болды [6, 26 б.]. Ж. Аймауытовтың

«Қазақ» газетінде көтерген мәселелері ішінде құрылтай жиналышы және земство (1917 № 242), тіл туралы (1915 № 114), сондай-ақ дін мәселелеріне (1916 № 180) мақалаларын арнаған [4]. Кейіннен Ж. Аймауытов қуғын-сүргін құрбаны болып, ал оның шығармашылық мұрасы жарты фасыр бойы қазақ мәденииеті тарихынан өшіріліп тасталды.

Ж. Аймауытовтың қайғылы тағдарын отандасымыз, ақын, публицист Сұлтанмахмұт Торайғыров қайталаган болар ма еді. 1917 жылдың жазында «Алаш» партиясының құрылғандығы Орынборда етken бүкілқазақтық съезде ресми жариялаған еді. Үлттық автономия құруға үмтүлған қазақ зиялышарының талпынысын С. Торайғыровта қостады. Бұл ретте оның «Алаш ұраны», «Таныстыру», тағы бірен-сараң шығармаларының жазылуы кездейсек емес [7, 37 б.]. Өзінін Алаш көсемдерінің бірі Әлихан Бекейханов жайлар «Әлиханның Семейге келуі» мақаласында автор: «Ол ері елі үшін құрбандыққа жаңын берген, бит, бүрге, қандалаға қанын берген, көрдей сасық ауа, темірлі үйде алаш үшін зарығып бейнет көрген, басқан аяқ кері кеткен заманда жасымай алашына қызмет етken, болса да қалың тұман, қараңғы тұн, туатын «бақ жүлдізына» көзі жеткен, түймеге жарқылдаған алданбаған, басқадай бір басы үшін жалданбаған, «қайткенде алаш көркейер» деген ойдан басқа ойды өмірінде малданбаған Әлихан Нұрмухамбетұлы Бекейханов еді» деп, шабытпен тасқындана жазады [8, 33 б.]. Алашорда әнұраны мен өскери маршын жазған Ж. Аймауытов пен С. Торайғыров болатын. Ақынның 1920 жылы қайтыс болуы, өкімет басындағылардың оның тағдырын Алашордамен байланыстырмай кенес қазақ өдебиетінде атын қалдырады.

Академик Қ. И. Сәтбаевтың ағасы Әбіке Әсейінұлы Сәтбаев та (1881-1937 ж.ж.) өз тағдырын

Алашпен тығыз байланыстырды. Ұлт интеллигенттерінің қазақ халқының мұддесін корғау мақсатында құрылған «Алаш» партиясының № 5 далалық сайлау округінің тізімінде, Әбікей Зейінұлының 19 мүшениң ішінде 16-болып тіркелгенінен көруге болады: 1. Фалихан Бекейханов, 2. Айдархан Тұрлыбаев, 3. Әлімхан Ермеков, 4. Халил Фаббасов, 5. Асылбек Сеитов, 6. Мұқаш Боштаев, 7. Ережеп Исабаев, 8. Якуп-мырза Ақпаев, 9. Сейілбек Жанайдаров, 10. Раймжан Марсеков, 11. Жұмағали Тілеулин, 12. Биахмет Ерсенов, 13. Рахим Дүйсенбаев 14. Ахмет Қозбағаров, 15. Мағжан Жұмабаев, 16. Әбікей Сәтбаев, 17. Сыдық Мешенбеков, 18. Базикент Өскенбаев, 19. Салмақбай Құсемісов [10, 213 б.]. 20-шы жылдары Ә. Сәтбаев саясаттан кетіп бар ғұмырын ұстаздық салаға ариған. Әбікей Зейінұлының қазақ жастарының жүйелі және сапалы білім алудына қатысты кезінде өз мақалаларын шығарған еді. Бұл сол кездегі Ташикентте 1923 жылдың қаңтарынан 1924 жылдың қарашасына дейін шыққан «Сана» және Семей қаласында 1924-1925 жылдары басылған «Таң» журналдарында «Оқытушы деген кім?», «Ағарту жұмысында не шара қолдануымыз керек» сыңды мақалалары болатын. Әбікей Зейінұлы көптеген қазақ жастарының бағы жануына ықпал еткен. Оларға өнеге, тәрбие беріп, дұрыс жол нұсқаған. Осы санаттардың ішінде немере інісі Қаныш Сәтбаев, күйеу балалары Әбікен Бектуров пен Әлкей Марғұлан, жазушымыз Мұхтар Әуезов сыңды тұлғаларымыз бар еді [11, 58 б.].

«Алаш» партиясына белсene қатысқан Павлодар уездінің тумасы Қабыш Бердалин болатын (1867-1935 ж.ж.). Ол ақпан төңкерісінде дейін Қараоба болысының б--асқарушысы болды. 1917 жылы Павлодар аткомының, қалалық Думаның мүшесі, 1918 ж. Семей облысы Земство жиының мүшесі болған.

II Бұқілқазак құрылтайына Павлодар уездінен Ахметолла Барлыбаевпен қатысқан. 1918 жылы Павлодарда өткен уездік Қазақ құрылтайында «Алаш» партиясы Павлодар уездік комитетінің төрағасы болып және уездегі орталық басқармасының ұсынуымен мухтасиб қызметіне сайланды. Қабыш Исаұлы Қазанғап байдың үрпағы, Естай ақынның жетекшісі болған. Алаш қозғалысына қатысқаны үшін 1928 жылы мұлкі тәркіленіп Ақтөбеге қуылып, 1934 жылы Сібір лагеріне қамауға алынаған. Сол айдауда жүріп көз жұмады [12, 47 б.].

Мұқыш Боштаев Алаш қозғалысымен белсенді қайраткері. Оның Павлодар өмірі Павлодар уезімен тығыз байланыста болды. 1917 жылы Орынборда өткен I жалпы қазақ съезінде М. Боштаевты Бұқілресейлік құрылтай жиналысына кандидат ретінде сайлайды. 1917 жылы ол Алаш партиясына ресми түрде мүше болып қабылданады. Қазақ газетіне шығарған мақалаларында М. Боштаев Баянауылдың мәселелерін қозғайды. Сонымен қатар үгіт-насихат жұмыстарымен айналысады. Милиция отрядтарының құрылуында үлкен жұмыстар атқарады. Ә. Бекейханов М. Боштаевты «Мәскеуге хаты» мақаласында ерекше атап өтеді [5, 107 б.].

КОРЫТЫНДЫ

Алаш қозғалысына қатысқан қайраткерлердің көбісі Павлодар-Ертіс өңірінен шығуы, тарихы бай өлкенің топырағынан әрқашан елінің болашағына бей-жай қарай алмайтын перзеттердің дүниеге келуімен ерекше деп айтуда болады. Сол секілді XX ғасырдың басындағы саяси құбылыстардың өзгерген уақытында Павлодар-Ертіс өңірі тарихи сарыннан тысқары қала алмады. Павлодар-Ертіс өңірінің Қазақстанмен Ресейді байланыстырушу стратегиялық жерде орналасқандықтан да қоғамдық-саяси мәселелер осы аймақтан тікелей өтуімен маңызды. Сол себепті

алғашқы қоғамдық бірлестіктердің жұмыстары Павлодардан шыққан қазақ интеллигентерінің үйымдастырумен жұмысы жасауы тегін емес. Өйткені Алаш қозғалысының алғашқы идеялық қалыптасуы, қазақ жастарының қарапайым үйымдар мен бірлестіктер үйымдастыру арқылы пісіп жетілгені даусыз. Сөйтіп, Павлодар-Ертіс өнірінен шыққан қазақ интеллигентері 1917 жылға дейін де, одан кейінгі уақыттарда да ел тұтастығымен үлт дербестігі жолындағы күрестен және өздері армандаған тәуелсіз қоғамның орнайтындығын анық болжаған сара жолдан еш ауытқымаған қалыптарында халық жадында мәңгіге қалды. Міне, сондықтан да 1917 жылғы Казан төңкерісінен кейін «Алаш»

партиясы құрылып, білімді деген қазақ зияллыары үлттық демократиялық мемлекет құру идеясын іс жүзіне асыруға ат салысты. Бірақ, большевиктер партиясының қырып-жою әрекеттеріне төтеп бере алмаған «Алаш» партиясы қайраткерлері жеңіліске ұшырап, ал кейінрек большевиктердің жаппай қуғын-сүргін саясатының құрбандары болады.

Ендеше тағылымды істі аманат ретінде қабылдау – алаш баласының өуелгі қасиеті десек, Алаш қайраткерлері қалыптастырған үлттық санамызды жаңғырту сапары – бүгінгі тәуелсіздігімізді тұғырлы етер берік үстанымдардың бірегейі болатынын естен шыгармаганымыз абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. **Әбжанов, Х., Әлпейісов, Ә. Қазақ интеллигенициясы мен мәдениеті туралы.**
– Алматы : Білім, 1992. – 128 б.

2. **Захаренко, А. А. Общественно-политические, культурные связи Северного Казахстана и Поволжья, Южного Урала, Западной Сибири (XIX-начало XX в.)** – Павлодар: ПГУ имени С. Торайғырова, 2004. – 264 с.

3. Рухнама **Қошмұхамед Кеменгеров.**
– Павлодар: ФӘФ «ЭКО», 2003. – 118 б.

4. Қазақ газеті 1913. - Алматы: Арыс, 2009. – 504 б.

5 **Шевченко, С. П. Павлодар өнірінің тарихы туралы очерктер. II бөлім. XX ғасыр – Павлодар : «Эко» ФӘФЖШС,** 2001. – 240 б.

6. Рухнама **Жұсіпбек Аймауытов.**
– Павлодар : ФӘФ «ЭКО», 2003. – 118 б.

7. Дәуір ақыны: Ұлы ақын С. Торайғыровқа арналады / құрастырушы Ф. Қ. Бектүрбекова. – Алматы : Орталық ғылыми кітапхана, 2002.-255 бет. – «Ұлы тұлғалар» ғылыми ғұмырнамалық сериясы.

8. **Құсанова, Ш. «Алаш» партиясы тарихын зерттеу хақында // Қазақ тарихы.** – 1997. – № 5. – 31-41 б.

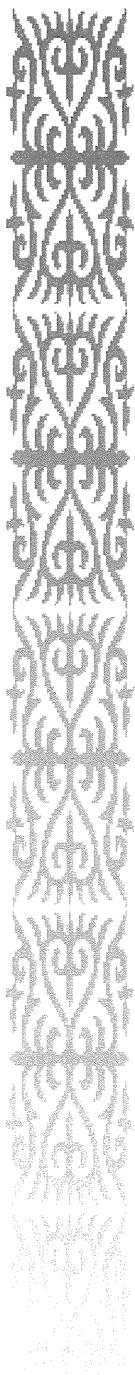
9. **Сәтбаева, Ш. Сөулелі әulet.**
Алматы : Қазақстан, 1996. – 175 б.

10. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. – Алматы : Елшежіре, 2007. – 581 б.

11. Рухнама **Әбікей Сәтбаев.** – Павлодар : ФӘФ «ЭКО», 2003. – 118 б.

12. Павлодар облысының ақын-жыраулары. Павлодар: [б.и.], 2004. – 126 б.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

M. I. Rakhimov, K. K. Battalov

Общественно-политическая деятельность казахской интеллигенции Павлодар-Иртышского региона и их роль в движении Алаш

Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.06.16.

M. I. Rakhimov, K. K. Battalov

Social and political activity of the Kazakh intelligentsia in Pavlodar-Irtysh region and their role in the Alash movement

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.

Material received on 10.06.16.

В настоящей статье автор дает анализ общественно-политической деятельности казахской интеллигенции Павлодар-Иртышского региона и их роли в движении Алаш.

In this article the author gives an analysis of socio-political activity of the Kazakh intelligentsia in Pavlodar-Irtysh region and their role in the Alash movement.

T. Н. Акшамбаева¹, Е. К. Жусупов²

¹студент, ²т.ф.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

М. М. СПЕРАНСКИЙДІҢ «СІБІР ҚЫРҒЫЗДАРЫ ТУРАЛЫ ЖАРҒЫСЫ»

Бұл мақалада авторлар Сібір қыргыздарының Жарғысы бойынша өзекті мәселелерін көрсетеді.

Кілтті сөздері: жарғы, қазақ хандығы, дәстүрлі хандық билігі, патша үкіметі.

КІРІСПЕ

XVI ғасырдың аяғында Ресейдің Сібірдің ішкі жағына саяси-экономикалық мақсатпен енуі Ресей империясының оңтүстік-шығыс, шығыс аймактарының қазақтардың мекеніне жақындауына алып келді. Осы кезеңнен XVIII ғасырдың 30-шы жылдарына дейін Ресей мен Қазақ хандығының арасында саяси байланыстар орнады. XVIII ғасырдың 30-шы жылдарында Ресей билігі қазақтар коныстанған территория жөнінде, экономикасы мен саясаты, әлеуметтік құрылымы, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы жөнінде аз хабардар еді. Ресей мемлекетінің қазақтардың территориясына байланысты өзара байланысты алғашқы міндеттерінің бірі мыналар болды – Ресейдің оңтүстік-шығыс шекарасына халықаралық-құқықтық анықтылығына қол жеткізіп, тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

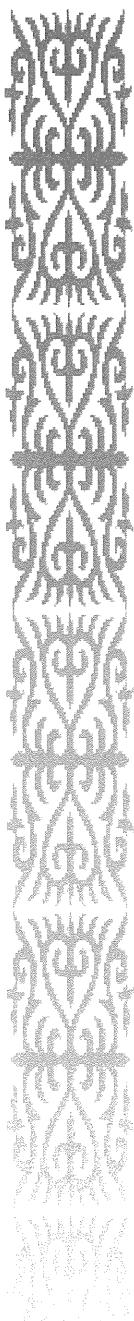
– Қазақ жерлері арқылы өтетін жүйелі транзиттік сауда жолдарын орнату. Осы мақсаттарды іске асыру үшін орыс әкімшілігі қазақ хандарына қамқор, қорған болуды көздейді.

Хандық билік институтына қын жағдай кезеңінде 1822 жылы патшалық билік Орта жүзде «Сібір қыргыздары туралы Жарғы» енгізеді. Оның негізгі мақсаты Шыңғыс хан үрпақтарының дәстүрлі хандық билікті ликвидациялау болды. Бірақ қазіргі кезде бұл заңнамалық

күжат оның кұрамында Орта жүз қазақтарының Тобыл және Томск губернияларының ішкі аймактарына көшіру жұмыстарын, тәртіпперін реттеудің құқықтық негіздері көрсетілген. Сондай-ақ бұл күжатта Ресей территориясындағы қазақтардың құқықтық статусы және сословиесін ауыстыру мәселелері де қарастырылады [2, 68 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XIX ғасырдың басында патша үкіметі қазақтарға, оргаазия аудандарына қатысты саясатын іске асыру үшін жаңа қадамдар жасай бастайды. 1819 жылы Шет елдер істері министрлігі жаңынан (менгерушісі К. В. Нессельроде) оргаазия халықтарына және қазақ жерлеріне бақылау жүргізетін Азия департаменті қурылады. Департамент директоры болып К. К. Родофиникин (1819-1837 жж.) тағайындалды. Дәл осы уақытта Орынбор аймағы тұрғындары мен орыстардың Азия елдерімен саудасына тікелей қатысы бар еркеше Азия комитеті құрылды. Осындай арнайы мекемелердің алдына орталық билік міндеттер қояды-жергілікті қазақтармен анағұрлым терең қатынасқа ене отырып, олардың болашағына, даму деңгейлеріне қорытынды жасау. Бұларды жүзеге асыру 1819 жылы Сібірдің генерал-губернаторы болып тағайындалған М. М. Сперанскийге жүктелді. «Құпия кеңестің екінші бөліміндегі

1819-1820 жж Сібірді қарастыру» құжаттарының және «Сібір жеріндегі қырғыз-қайсақ және т.б азия халықтары» атты құжаттар анализі М. М. Сперанскийді қызықтырған мәселелерді байқатады. Өз кезеңінде бұл құжаттар XIX ғасырдың 20-жылдарындағы Ресей өкіметі мен қазактар арасындағы қарым-қатынастың жалпы көрінісін сипаттайды.

Бірінші кезекте М. М. Сперанскийдің алдында анықтауын қажет ететін сұрақтар түрді. Олар:

- Сібір шебі шекарасы аумағындағы тау-кен өнеркәсібінің даму алғышарттары;
- «Сібір шебінің» халықаралық-құқықтық беделі; осы шептегі мемлекеттік мекемелердің жағдайы [1, 56 б.].

1821 жылдың 28 шілдесінде М. М. Сперанскийдің есебі мен ұсыныстарын қайта қарастыру үшін «Сібір комитеті» құрылды. Бұл комитетте граф Кочубей, граф Гурьев, Аракчеев, Голицын, барон Кампенгаузен мүше болды. Комитет қызмет барысында Сібірді басқару жайлы ғана емес, сонымен қатар «Сібір қырғыздары туралы жарғы» қабылдады.

Батыс Сібір генерал-губернаторлығына Тобыл, Омбы, Омск облыстарымен бірге, Сібір қазактары мекен еткен аймақтар да кірді. Бұл жарғы бойынша батыс шекарасы Орынбор даласына, онтүстігі Шу өзеніне дейін созылған. «Сібір қазактары аймағы» сыртқы және ішкі аймақтарға бөлінді. 1822 жылы 22 маусымда Ресей Сібір губерниясы басқармасы құрылды.

Әкімшілік басқару жүйесін қайта құру барысында қазақ жері аймақтарға бөлінді. Бұл аймақтар Батыс Сібір және Орынбор генерал-губернаторлығына қарады, Орта жүз жекелеген әкімшіліктерге бөлініп, оны Омбы облысының ішкі аймақтары деп атауды үйірді. Болыстарды бөлудің негізінен жерге байланысты емес, рулық принцип алынды. Соның негізінде

болыстардың атаулары қазақша аталатын болды [2, 120 б.]

Сібір қырғыздарының өзін «ішкі» және «сыртқы» шептегілер деп бөлді. «Ішкі» жақтағыларға Омск, Петропавл, Семей, Өскемен қалаларына жақын аудандардың қазактары жатқызылды. XIX ғасырдың 20-жылдарында осы ауданның тұрғындары Сібір тұрғындарымен жақсы қарым-қатынаста болып, мұндағы өнеркәсіпке, саудаға белсенді араласа білді, нәтижесінде орыстардың әкімшілік тәртіптеріне жақын болды.

Ал «сыртқы» жақтағы көшпелі қазактар кең далалық аймаққа терең орналасып, орыстардың экономикалық және әкімшілік жүйесінің әсерінен аулақ болды, және олар біртіндеп өздерінің дәстүрлі қоғамдық құрылышымен осы жаңа тәртіптерге бағынуы керек болды. Былайша айтқанда олар әкімшілік жүйе жағынан үш звенога бөлінуі керек болды: округ, болыс, ауыл.

Басқарудың төменгі жүйесі – ауыл болып есептелді. Бұл звеноның басында округтік приказ бекіткен және халық тандауымен үш жылға сайланатын «ауыл старшыны» түрді. Болысты «болыс басшысы» басқарды және оған 10-12 ауыл кіретін еді. Болыс басшыларын ауыл қоғамы сайлайтын және Омбы облыстық басқармасы бекітетін сұлтандар есебінен болуы қажет еді.

Округ 12-15 болыстан түрді. Әр округтің территориясы белгіленіп қойылды, және бір округтен екіншісіне көшуге тыйым салынды. Барлық округтік приказдар Омбы облыстық басқармасына бағынды. Округтік приказды ашу не тарату жоғарғы билік үкімімен жүзеге асып отырды. Округтің жоғарғы әкімшілік бірлігі округтік приказ болды, ол өз алдына облыс басқармасы қарамағына қарады. Ал болыс басында сұлтандардан тағайындалған болыс басқарушылары түрді. Биліктің төменгі буынында қырғыздардан сайланған ауыл

старшындары басшылық етті, оларға ешқандай шен тағайындалмайтын болған. Сонымен қатар, «Жарғы» бойынша қазақ феодалдарына Ресей империясы қарамағындағы бодандардан құл жалдауға немесе олардың күшін пайдалануға тыйым салынған.

М. М. Сперанский дайындаған «Сібір қырғыздарының Жарғысы», кіріспеден, он тараудан және 319 балтан тұрады. Құжаттың мақсат-мұраты кіріспесінде ақ айқында бастайды. Онда «Сібір қазактары көшпенді бұратаналар тобына жатады, және олармен тең күкүші» – делінген. Әрі қарай, «Сібір бұратаналары туралы Жарғының» мына балтарымен ортақ деп жазылды:

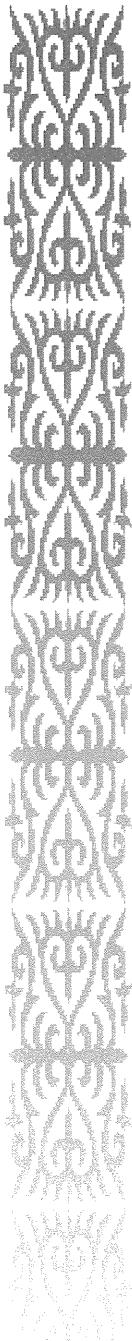
- 1) Көшпенді бұратаналардың күкүші туралы (I бөлім, 5 тарау) (Мұндағы қырдағы басқарудың міндегі мен мазмұны шығарылып тасталды);
- 2) Қадірменді бұратаналар туралы (I бөлім, 7 тарау);
- 3) Зандар мен әдет-ғұрыптары туралы (I бөлім, 7 тарау);
- 4) Бұратаналарды басқару туралы міндettің жалпы негіздері (III бөлім, 1 тарау).

Міне сөйтіп, Сперанскийдің, қазақ халқын Сібірдегі халықтарға (бурят, тунгус, якут, остяк т.т осы секілді) тенеуі дұрыс емес. Себебі, географиялық орналасу территориялары бойынша, Сібірдегі ұсақ халықтардың өзінегін тән халық шаруашылығы, саяси құрылышы және әдет-ғұрыптары болған еді. Ал қазақтардың бұл халықтардан айырмашылығы, әрине жер мен көктей өзіндік ерекшеліктері болды. Сондай-ақ, қазақтар Жарғыдағы кіріспеде айтылғандай тек қана «көшпенді» әрі «бұратана» болған жоқ. Шығыс Дешті қыпшақ өлкесіне және ондағы үйір-үйір жылқы, табын түйе, қой мен сиырға бай ата-бабаларымыздың дәстүрлі шаруашылық түріне сай көшпелі ғұмыр кешкені рас. Сонымен қатар, егіншілікпен де кенже қалмағанын атап айтуымыз

керек. Қазақтардың егіншілікпен ежелден айналысып келе жатқанын дәлелдейтін салмақты деректер аз емес. Мысалы, 1830 жылы Орта жүзде болған полковник Броневскийдің естелік жазбасы осындай деректер санатында болғандықтан оны атап өттіді жән санадық. Онда «Қазақтар мал шаруашылығымен қатар егіншілікпен де айналысады. Мен Бұқтырма бекінісінен алшақ жатқан Нарым тауынан әрірек жерден қолмен суару арқылы өсірілген егістік жерлерді қөрдім. Нұра, Торғай, Қорғалжың көлі маңында кең алқапты қамтыған керемет бітік өскен тары егістігі бар», – дегенді [4, 74 б].

Орта жүз хандығын саяси тәуелсіз еткен «Сібір қазақтары туралы Жарғы» 1822 жылы бекітіліп, қазақтардың бұрынғы еркіндігінен айырды. Беделді би-сұлтандар түрлі әдіс-тәсілдермен мемлекеттік биліктен ығыстырылды. Сөйтіп, қазақ жерінде патшалық Ресейдің әскери-оккупациялық тәртібі орнап, жаңа отарлық басқарманың тірек пункттері ретінде сегіз дуан құрылды. Дуан әкімшілігіне дәстүр бойынша қазақ қоғамының құсусын әлеуметтік топ өкілдерінен емес, қарасуыктен шыққан қазақтар да тартыла бастады. Бұл қоғамының ел билеу жүйесіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан тәртібін бұзып, қазақтардың екі топқа жарылуына, олардың өзара жауласып, рухани түрғыдан бүлінушілікке үрінуына алып келді.

Келесі бір аса толғандыратын мәселе – орыстық басқарудың рухани зардабы. Бұл жөнінде тоқталмау мүмкін емес. М. Сперанский «мырза» «Жарғыда» қазақ жерінде аурухана және дәрігерлік көмек үшін пункттер салынады, бұл қазақтарға арналады деп көлгірсіді. Алайда, қазақтар дәрігерлік көмек көрген жоқ. Себебі, әрбір округте небәрі екі-ақ дәрігердің бекітілуі тиис болды. Бұл қазақ бұқарасы үшін тым аз. Екіншіден, әрбір округте жоғарыда атап өткеніміздей 300-дей казак әскерлері, онымен қоса приказ құрамында бірнеше

орыс мушелері болды. Осыншама, Ресей отаршылдарынан-ақ бұл медициналық көмек артылмайтын еді. Үшіншіден, орыстар қазак тілін білмеді. Мұндай, қарама-қайшылықтан сон-ақ, дәрігерлер қазактарға медициналық көмек көрсетіп жарытпайтыны белгілі жағдай. Сондай-ақ, дәрігерлік көмек қажет еткен қазактар тілмештарға жүргінуге мәжбүр болатын. Қазактың басына түскен қызын жағдайды пайдаланып, тілмештар, үстеме пайда тапқысы келіп, әрбір сөзі үшін ақы сұрап тіленетін де тұратын. Қазакта, бір наукас адамның қинағанын былай дегені бар еді: «Бұл дәрігерді ұлықтар пайда келтіреді деп ойласа керек. Бұл біздің қазаққа пайдалы емес, әбден залал көрінеді, бір ішім дәрі тұрады азар болса 20, һем тілмешша 30 тиын, ол түсіндіріп айтпайды да. Бұл фельдшерлер Баяннан (округ орталығы) ешқайда шықпайды, екі жыл болды еш қазактар оның ішінде қазактың жүргенін көрген емес, қайда барсын, қазақ тілін білмеген сон, біз ойлаймыз оны фельдшерлерге бір жаңа тілмеш патшалықтан қойса деп, сонда жақсы болар еді. Біздің қазактар Баянда дәрігер бар екенін, әрі-беріден сон білмейді». Сондықтан, «Жарғыда» «зан жүзіндегі» қазак үшін аурухана салыну керек деген тек желеу еді.

Рухани зардалтын басты көрінісі ол – қазактарды христиан дініне тарту болатын. Айта кету керек, шрекулер қазақ даласындағы орыс-казактарының сан жағынан көбейген сайын санырауқұлақша қаулай бой көтере баставы. Священниктер өз мектептерін ашып, онда діни наным-сенімнен өзге ағарту ісімен де айналысады делінді. Сөйтіп, бірте-бірте орыстар сұлтан, старшындардың балаларын орыстандыруға тартты. Осындај жолмен қазакта ежелден келе жатқан мұсылман мектептерін, орыс мектептері бірте-бірте ығыстыры баставы [5, 63 б.].

«Сібір қырғыздары Жарғысының» колониалды сипат алғанына қарамастан, оның тиімді жақтары да болды. Анағұрлым құрылымдық әкімшілік басқарма (сыртқы және ішкі округтер) құрылды. Жаңадан құрылған округтегі қазактарға көрші феодалды мемлекеттерден төне қалған қауіп болған жағдайда жасақталған орыс әскери тарапынан көмек көрсетілді [1, 73 б].

ҚОРЫТЫНДЫ

Жоғарыда айтып өткендегі Жарғы бойынша әкімшілік-территориялардың округ, бояс, ауыл болып бөлінүі қазактардың дәстүрлі қоғамында келіспеушілік пен қарама-қайшылық тудырған еді. Қазактардың көшпелі қоғамдары, рулады өзінің көшпіл жүретін машруттарының болғандығына қарамастан, енді Жарғы бойынша бір территориядан екіншісіне көшуіне тыйым салынған болатын, нәтижесінде функционалды көшпелі мал шаруашылық жүйесіне кері әсер етті. Бірақ бұл өз кезегінде патшалық үкіметтің әкімшілік саясатына халықтарды өзіне бағындыруы үшін қажет болған. Округтар мен ондағы приказдардың құрылуы XIX ғасырдың 30-шы жылдарының өзінде-ақ патша әкімшілігіне айтарлықтай нәтиже берді: қазақ қоғамында барымта мен ішкі ретсіздіктер жойылды [4, 78 б.].

Сонымен, XIX ғасырдың 20-40-шы жылдарында Ресей империализмі бекіткен басқару жүйесі отарлық саясаттың түрлі тәсілдері арқылы іске асты. Жергілікті би-сұлтандарды отарлық билікке тарту арқылы, жаулап алу саясатын жеңілдettі, әрі оның қарқынды іске асуына жол ашты. Ел ішіне іріткі салу, бірін билікке тартып екіншісіне қарсы қою сияқты империалистердің әдеттегі қолданатын әдістері арқылы Ресей империализмі де өз саясатын «нәтижелі» орындашықты.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Абдрахманова, Б. М. История Казахстана: власть, система управления, территориальное устройство в XIX веке. Астана, 1998. – 137 б.

2 Бекбаева, Т. Сперанский және «Сібір қазактарын басқару туралы» Жарғы// Ақиат. – 2003. — № 12. – 120 б.

3 Кабульдинов, З. Е. Регламентация порядка перехода казахов во внутренние губернии России по «Уставу О Сибирских Киргизах» от 1822 года // Исторические науки. Ученые записки ПГУ. – 2000 . – № 3.– 61-66 б

4. Мырзатаева, З. Б. Сібір Империялық экспансияның рухани салдары//Қоғам және Дәүір. – 2012. – № 12 (34). – 71-80 б.

5. Мырзатаева З.Б Сібір қырғыздары туралы Жарғының мазмұны //Отан тарихы. – 2005. – № 14. – 63-74 б.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

T. N. Akschambaeva, E. K. Shusupov

«Устав о сибирских киргизах» М. М. Сперанского

Павлодарский Государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 10.06.16.

T. N. Akschambaeva, E. K. Shusupov

«The Charter of the Siberian Kirgiz» by M. M. Speransky

S. Toraigyhrov Pavlodar State University S., Pavlodar .

Material received on 10.06.16.

В данной статье авторы раскрывают актуальные вопросы по Уставу о сибирских киргизах.

In this article, the authors reveal the topical issues of the Charter of the Siberian Kirghiz people.

A. Р. Тұсбекова¹, Е. К. Жусупов²

¹студент, ²т.ғ.к., доцент, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ҚАЗАҚ – ЖОНҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Бұл мақалада авторлар қазақ-жоңгар қатынастарының тарихнамасы бойынша өзекті мәселелерін көрсетеді.

Кілтті сөздері: қатынастар, тарихнама, хандық билігі, жоңгар.

KIPICPE

Егемендігімізben мемлекеттігімізбекіген кезенде халқымыз рухани жағынан жаңарып, әкімшілдік-әміршілдік жүйе жағдайында қалыптасқан идеологиялық ұстанымдардан бас тартып, отандық тарихымызды жаңаша зерделеуге жол ашылды. Кеңестік кезенде тарих ғылымының әлемдік ғылымнан томаға-тұйықтығы, мемлекеттік идеологияның қасандығы, басқаша ойлаумен күрес ғылымға қайшы концепциялардың бекуіне алыш келді, ғылымда таптық көзқарасқа негізделген марксік-лениндік методология үстемдік етті. Мұның өзі ғалымдардың шынайы тарихты айқындауына, ақиқатты ашып көрсетуіне кері ықпалын тигізді. Қатаң идеологиялық ұстанымдар тоталитарлық жүйенің жетекші күші болған КОКП басшыларының айтқандарын, партия съездері мен конференцияларының шешімдерін басшылыққа алыш, сол негізде тарихты жазуға тарихшыларды мәжбүрледі. Сондыктан бүтінде қазақстандық зерттеушілердің алдында қазак тарихының еткен жолын түсінбейінше, болашақты ұғынуда қызындықтар туындаиды. Осы түрғыда отандық тарихқа ғана емес, әлемдік тарихқа, үдеріске де тереңірек мән беретін уақыт келді.

Тарих ғылымының іргелі саласы тарихнаманың міндеті – біз қарастырып

отырған мәселе төнірегінде жазылған еңбектерді ғылыми негізде талдап, әлі де болса шешімін күтіп отырған жағдайларды анықтау, жолын айқындау, ұсыныстар жасау. Тарихнама тарихи құндылықтарымызды сақтаушы ғана емес, тарихтың күрделі бетбұрыс сәттерінде оны жүзеге асырушы құралға айналып, қазіргі кезенде жаңа сапалық деңгейге көтеріліп отыр. Тарихнама маңызды идеологиялық қызмет атқара отырып, жаңа тарихи жағдайда жаңа өзіндік сананы тәрбиелеуге де ықпал етеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының тарихында қазақ-жонғар тақырыбы өзінің ғылыми, объективті шешімін күтіп отырған маңызды мәселенің бірі. Қазақтар мен жонғарлар бір ғасырдан астам уақыт көршілес өмір сүрді. Осы уақыттың ішінде екі елдің арасындағы саяси қатынас аса күрделі болды. Екі мемлекеттің арасында бір ғасырдан астам уақыт үздік-создық соғыс жүргізді. Осы соғыста екі жақ кейде тең түсті, кейде қазақтар женді, көбінде жонғарлар басым болды. Жонғарларға қарсы күрес қазақ халқы үшін өте ауыр болды. Бұл соғыстың қазақ халқы үшін аса ауыр зардабы болғаны мәлім. Қазақ халқының басына түскен бұл қайғылы оқиға Қазақ елінің Ресейдің боданына айналуына негізгі себеп болды. Бодандықтың зардабын

айтып жеткізу мүмкін емес. Осыдаан келіп бірнеше сауал туындейдьы. Қазақтар мен жонғарлар арсында болған соғыстың себебі неде? Бұл соғыстағы шапқыншы кім? қазақ жонғарларға қарсы қуресте Ресей империясының көмегіне сүйенбек болып, бодандық қамытын киген еді, халықтың сол үміті акталды ма? Қазақтар мен жонғарлар соғысында екі империяның (Ресей мен Цин) үстанған саясаты қандай болды? Қазақтар елін, жерін жонғар шапқыншылығынан қалай сақтап қалды? Деген сияқты үлкенді – кішілі сұрауларды тізе беруге болар еді. Бұл сұрауларға Қазақстан тарихының тарихнамасы не айттар деген келесі сұрау туындейдьы.

Ғылыми шешімін бүгінгі таңға дейін таба қоймаған бұл сұраулар бір жағынан, бұл тақырыптың өзектілігін көрсете, екінші жағынан, тақырыптың тарихнамасын мақаланың бір бөлігі ретінде қарастыруға себепші болды. Қазақ-жонғар тақырыбына қалам тартқан ғалым-тарихшылар жоқ емес, бұл мәселені жазушылар, журналистер де тыс қалдырған жоқ. Еңбектің бұл тарауында тарихшылардың зерттеулері сөз болады.

Қазақ-жонғар халықтарының XVII – XVIII ғасырдағы қатынасы мәселесін зерттегенде алға қойған біздің мақсатымыз – бір жағынан, атамыш тақырыпқа байланысты жарық көрген әдебиеттерге тарихнама түрғысынан талдау жасау болса, екінші жағынан, құжаттарға сүйене отырып, қазақ-жонғар соғысының себебі, салдарын, елін, жерін аман алым қалу үшін қазақ халқының жүргізген жанкешті күресі, оның нәтижесі сияқты мәселелерге тарихи шындық, объективтік принцип негізінде, қазақ халқының мұддесі түрғысынан, бүгінгі таңдағы демократия, плюралистік көзқарасқа сай баға беруге әрекет жасау болып табылады.

Қазақ-жонғар тарихына байланысты жазылған тарихи еңбектерді шартты түрде үш топқа бөлуге болады.

1-ші топ-аталмыш тақырыпқа арнайы жазылған еңбектер жатады. Олар көп емес. Олардың қатарына ең әуелі тарихшы В. А. Моисеев А. И. Златкиннің еңбектерін жатқызуға болады.

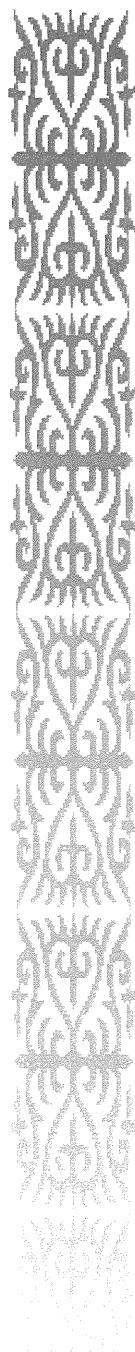
2-ші топқа басқа тақырыппен қоса қазақ-жонғар мәселесін көзғаған еңбектер жатады.

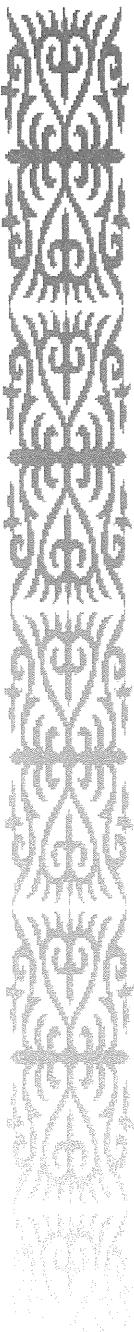
3-ші топқа XVII-XVIII ғасырлардың қазақ-жонғар қатынастары арнайы қарастырған еңбектерді жатқызуға болады. Бұл еңбектер көп емес, олар негізінен, атамыш тақырыптың кеңестік тарихнамасын талдауға арналған.

Қазақ-жонғар тақырыбы на байланысты әр жылдары жазылған ғылыми мақалалар, ғылыми баяндамалар, Қазақстан мен Ресейдің, қазақтар мен монголияның орта ғасырға байланысты туралы материалдардан тағы да басқа дерек көздерінен табуға болады.

Қазақ-жонғар тақырыбы на байланысты жазылған ғылыми еңбектердің тізгеннің өзінде-ак бұл тақырып зерттелмеген деп айтуға болатыны байқалады. Бұл тақырып тарихнама ғылыми түрғысынан егемен Қазақстан тарихнамасында зерттелген жоқ. Сөз етіп отырған тақырыбының тікелей байланысты монографиялық еңбектің екеу-ақ екенін, жанама түрде байланысатындардың санының 6-7 ден аспауы жасаған қорытындының дүрыстығын дәлелдейді.

Мұның себебі неде? Әлде бұл тақырыптың қазақстан тарихында маңызды орны болмағаны ма? Әлде тақырыпқа байланысты құжаттардың жоқ болғаны ма? Бұл тақырыптың Қазақстан тарихында алатын орны басқа тақырыптардан артық болмаса, кем емес. Бұл тақырыпқа байланысты тарихи құжаттар жеткілікті тақырыптың аз зерттелуінің себебі менің ойымша төмендегідей: қазақтар мен жонғарлардың XVII-XVIII ғасырдағы қатынастары тақырыбына терең үнілу деген сөз – қазақ

елінің Ресейдің отарына айналуы, қазақ халқы жонғарларға қарсы құресте қандай күшке сүйеніп елін, жерін сақтап қалғаны туралы мәселеге үцілу болып табылар еді. Кеңес үкіметі кезіндегі бұл мәселеге терең үзіліп шындықты ашып салу үшін обьективті принципке сүйену немесе коммунистік идеологияның талабына сай партиялық, таптық принципке сүйеніп шындықты бұрмалайтын екі жол бар -тұғын. Азamatтық, ғалымдық ар-ұжданы барлар бірінші жолды таңдалап алған шындықты айтты, сол үшін қудаланды, жапа шекті. Екінші жолды таңдалап алғандар – қазақ елінің Ресейге қосылуын өз еркімен болған тарихи, прогрессивтік көрініс деген қорытынды жасап, қазактар өз елін, жерін Ресейдің көмегіне сүйену арқылы ғана сақтап қалды деп есептеді. Бұл соңғы қорытынды көп жыл бойы ресми қорытынды болып қалыптасқандақтан, көпшілік ғалымдар шындыққа келе бермесе де, осы қауіпсіз жолмен жүруді жөн көрді. Сондықтан қазақ-жонғар тақырыбына қалам тартқандардың көпшілігі ресми қорытынды қайталаудан ары бара алмады, кейбіреулер бұл тақырыптың маңынан аулак жүрді. Аталмыш тақырыппен шұғылданудың өзіндік қыыншылығы болды. Бұл тақырыпа байланысты құжаттар көп елдің архивінде сақтаулы, олар әр түрлі тілде, әртүрлі әріппен жазылған. Мұндай құжаттар біздін білуімізше орыс, қазақ, қытай, монгол, манж тілінде. Осы тілдердің бәрі дерлік, ең болмағанда екеу-үшеуін біletін, ол құжаттар жазылған тақырыбына көпшілік ғалымдардың тісінің батпауының негізгі себебінің бірі.

Осындай қыыншылықтарды жеңе біліп атальыш тақырыпқа қалам тартқан ғалымдардың еңбектерін төменде атап өтедік. Жонғар мемлекетінің күйреуі туралы мәселеге Н. Бичурин, П. Рычков, А. Левшин, Ш. Уалиханов т.б. ғалымдар, кеңес дәуірінде И. Я. Златкин, В. А. Моисеев, Ш. П. Чимидзоржиев т.б.

ғалымдар өз еңбектерінде әжептәуір көңіл бөлді. Қазақ-жонғар қатынастарын XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында М. Ж. Көпееvtің, Ш. Құдайбердиевтің, М. Тынышбаевтың, М. Дулатовтың, Ә. Бекейхановтың қүш-жігер салуы арқасында ғана неғұрлым егжей-тегжейлі сарапал зерделеу мүмкін болды.

Қазақстан тарихнамасында Қазақ-жонғар қатынастарына қалам тартқан ғалым, жазушылардың еңбектерін төмендегідей сарапал қарастырды.

- Қазақ-жонғар қатынастары Революцияға дейінгі тарихнамада;
- Кеңестік кездегі қазақ-жонғар қатынастар тарихнамасы;
- Қазақ-жонғар қатынастар - Тәуелсіз Қазақстан тарихнамасы;

Революцияға дейінгі қазақ – жонғар қатынастарының зерттеуде кең ауқымды зерттеу жұмысын талап етеді. Олай деуімізге себеп революцияға дейінгі шенеуніктер, қоғам қызметкерлері мен ғалымдардың еңбектері, жырау, азызшылар, сонымен қатар қазақ және жонғар ақындарының туындылары, күөгерлік етеді.

Қазақстанның революцияға дейінгі кезеңіндегі тарихнама шартты түрде екі бағытқа негізделеді:

- академиялық
- практикалық

Бұл бағыттың екеуі де ортақ өдіснамалық қозқараспен сипатталады. Тарихнаманың академиялық тармағы – әртүрлі ғылымдағы білімді зерттеушілер. Осы зерттеушілердің арасында – Г. Ф. Миллер, П. С. Паллас, А. И. Левшин, Я. П. Гавердовский және басқалар. Ал, практикалық бағыттағылар лауазымды адамдар болып табылады: шекара әкімшілік және әскери шенеуніктер, солардың қатарында П. И. Рычков, И. Г. Андреев, Н. Рычков және тағы басқалар [1, 10 б.].

XVIII-XX ғасырлардың аралығын қамтитын ғылымның дәуірлеу және

т.б.мәселелерінде жаңа заман деп аталатын кезеңдегі басты тарихи оқиға қазақ даласының Ресей империясының қол астына өтуі саналады. Бодандықты қабылдау нәтижесінде өзінің тәуелсіздігінен айырылған қазақ елі патшалық өкіметтің отарына айналды. Сондықтан да осы кезеңдегі барлық зерттеулер отар аймақтың хал-ахуалын ашып көрсетуге арналды. Қазақстаниң отарлық кезеңінің тарихы, оның өзекті мәселелері көбінесе кеңестік кезеңде зерттелгендіктен тарих шындығы толық ашылмады. Әсірепе отарлық езіге қарсы ұлт-азаттық қозғалыстардың ақиқаты бүркемеленді. Еліміз тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана бодандық бұғаудың киген өлкенін өткені, оның түйінді мәселелеріне назар аударылып, мұрағат қойнауындағы соны құжаттар мен материалдардың көмегімен объективті түрде жазыла бастады. XVIII ғасырдың алғашқы ширегіндегі қазақ-жонғар қатынастарын ұлт зиялышыры М. Ж. Көпееvtің, Ш. Құдайберdiевtің, М. Тынышпаевtің, М. Дулатовtың, Ә. Бекейхановtың күш-жігерлерін жұмсауы барысында дүниеге келген іргелі зерттеулерінің негізінде шынайы саралауға мумкіндік туды

Ең бірінші орыс тарихнамасында қазақ-жонғар қатынастарына қаламтарған Г. Ф. Миллер (1705-1783 ж. ж.) Немістік ғалым жас кезінде Ресейге келіп, Ресей туралы жетік мәңгеру мақсатында Сібір тарихын толық зерттеді. 1750 жылы Санкт-Петербургте жарияланған еңбегі «Описание Сибирского царства» аса нақтылықпен ерекшеленеді. Ресейдің орталық мемлекеттік архивінде «Миллеровский портфель» атты арнайы фонд сакталған, ұқыпты, жинақы түрде куәгерлердің қолымен бекітілген құжаттар, сонымен қатар ресми құжаттардың көшірмесі сакталған. Зерттеуші: «Бір уақытта қазақ ордасы қалмақтарға шабуыл жасаса, қалмақтар екі жауының қоршауында қалар еді.

Егер орыстар шекарасын қалмақтарға шек қойып, қашуға жол бермесе, қалмақтар жеңілетінбе еді» деп ойлады. Қазақ және қалмақтар туралы көптеген нақты мәліметтерді «Сібір тарихы» атты капиталдық еңбекте қалдырды [8, 15 б].

Қазан төңкерісіне дейінгі орыс тарихшыларының ішінде қазақ – жонғар қатынасының тарихнамасына А. Левшиннің «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» деген кітабы зор рөл атқарады. Бірінші рет қазақ елінің географиясы, тарихы және этнографиясы ғылыми фундаменталды түрде жазылған. Алғашқылардың бірі болып автор қазақ-жонғар қатынастарына, сонымен қатар қалмақтардың шабуылына, Хонтайшы Галдан Церенді атап, тоқталған екен. Алайда А. И. Левшин тек болған фактілерді жазумен ғана шектелді талдаң қорытынды жасамады [4, 11 б.].

И. А. Левшин 1832 жылғы «Қырғыз – қазақ немесе қыргыз-кайсак далаларының сипаттамасы» еңбегінде: «Абылай тәжірибесі, ақыл-айласы жағынан болсын, қол астындағы халқының саны, күйі жағынан болсын, сондай-ақ өзінің Ресей патшалығымен, Қытайдың Богдыханымен жүргізген тапқыр, шебер қатынастары жағынан болсын өз тұсындағылардың бәрінен де басым еді. Ол ұстамды, досына мінәйім мінезді, жауына қатал, қаһарлы кісі еді. Сондықтан жұртты өзіне тарта, ерте білетін еді», – деп суреттейді.

Бұл мәселеге көп еңбек сінірген XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыштарының екілі М. Ж. Көпейұлы. Оның колжазбаларының ішіндегі маңызды орын алатын шығармасы «Қазақ тұбі» («Истоки истории казахов»), онда қазақ халқының тарихы ауқымды түрде толығырақ жазылған. Қазіргі кезде бұл кітаптың түпнұсқасы және көшірмесі М. О. Өуезов атындағы әдебиет және өнер институтының Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық Орталық ғылыми кітапханасыда К. П. Жусуповтар отбасылық архивінде

сактаулы тұр. Қөпейұлы Қазак түбін жазуда М. М. Хайдар Дулати еңбегін (парсы тілінде Бұхар кітапханасында. Әбілғазының «Түрік шежіресін» Ш. Ш. Уәлихановтың 1904 ж. басылған еңбегін (1881 ж. Мейрам Жанайдаровтан алған), 1910 ж. шықкан Қ. Халқдтың «Тауарих Хамсасын», 1911 ж. Ш. Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, казак һәм ханлар шежіресін», В. Е. Недзвезкийдің 1905 ж. Верныйде басылған естелік кітапшасын, А. Кенесариннің 1889 ж. кітабын, В. В. Вельяминов - Зернов зерттеуін, 1870 ж. Петербургте жарияланған В. В. Радлов кітабын, «Айқап» журналы мен «Дала уалаяты» газетінде шыққан мақалаларды пайдаланғаны корсетіледі.

Практикалық бағыттарғы зерттеушілерге келетін болсақ, XVIII ғасырдың 30-80 жылдары казак-қалмақ қатынастары туралы өте құнды дәлелдемелер жинаған П. И. Рычков пен капитан Рычков болды. П. И. Рычков 1742 жылы Оренбургта Әбілхайырханың аңтқабылдау кезінде казак тараپынан құреметті конак ретіндеге келген қалмақ елшілерінің катысуын сипаттады. Аталмыш тақырыптың тарихнамасын мәңгере отырып, революцияға дейінгі еңбектердің ішінде казак-жонғар арасында бейбіт экономикалық-сауда байланысы туралы зерттеулер аздығы байқалады. Әскери инженер, капитан И. Г. Андрееваның қазак, жонғар, қалмақ байланыстарын зерттеп, «Орта жұз қырғыз-кайсактарының сипаттамасы» атты еңбегінде: «1771 жылы казак – қалмақ соктығысынан кейінгі казактардың тұтқынында қалған қалмактар – тұргылықты қырғыздар сияқты еркін, өздерінің көшпенделілігімен және барлық жағдайда еркіндікте аралас бірултты құрады» деп жазды [1, 15 б.].

Қазак пен жонғар арасындағы экономикалық байланысқа мысал келтірген сирек авторлардың бірі Г. Н. Потанин болды.

1861 жыл Ю. Лыткинның «Астрахан губерниясының жаршысы» газетінен жарияланған «Материалы по истории

ойратов» мақаласында қазактарға қатысты накты мәліметтер келтіріді. Сондай-ақ басқада еңбектерінде қазак-жонғар достық карым-қатынасын атап өтті [5, 15 б.].

Орталық және Орта Азияны, Қазақстанның мәдениеті мен тарихын зерттеушішісі, қазақтың ұлы ғалымы, ағартуыш Шокан Уәлиханов қазак-жонғар қатынастарына байланысты бірнеше еңбек жазды. Атап айтқанда «Абылай», «Шуна – батыр», «XVIII ғасырдағы батырлар туралы тарихи аныз» және т.б. қазак-жонғар қатынасына жаңа беттер ашты. Орыс – жонғар және қытай қатынастары туралы архивтен жинақталған материалдардың маңызы зор болды.

Ш. Уалиханов тарихта халықтың поэтикалық рухының кереметтілігін түсіндіріп берді.

Біріншіден, Алтын Орданың тұсындағы барлық ежелгі поэмалар, батырлық жырлар, тарихи қаһармандар туралы хабарлары еш бұрмалаусыз бізге дейін сакталды.

Екіншіден, әр түрлі дәүірде өмір сурген сурып салмалар ез дәүірінде болған оқиғаны халықтың жадында мәңгі сактар, оларды бірлікке шакырды.

Үшіншіден, барлық поэмалар, мақал-мәтелдер, халықтың құқықтық кодексі, дәстүрлер жиынтығы халықтың рухани және тарихы өткен өмірінің бейнесін құрап, тарихи мәліметтерді толықтырады. Зерттеушілердің айғактары бойынша жонғар соғысына арнап жазылған бінеше материалдар У. Субханбердінің XIX ғасырдың II жартысында «Дала уалаяты» газетінде жарияланды.

Құрбанғали Халидтың «Тауарих Хамса» («Бес Тарих») атты кітабында қызықты хабарлар жазылған. Ол, және көптеген мұсылман зерттеушілер қазак – жонғар қатынастарын ислам мен буддизм күресінің төнірегінде қарастырады [10, 25 б.].

Қазак және жонғар тарихы Революцияға дейінгі дерек көздерінде әсіресе, қазақтың аузаша дәстүрінде үлкен рөлді алады. ауызша тарих – бұл адамдарды айнала

коршаган тарих. Өзінің табиғаты бойынша ол тарихты нақты өмірмен толтыруы керек, яғни ол қаһармандарды тек қана кесемдердің арасынан ғана емес, үнсіз өз тіршілгін жасап жатқан қарапайым халықтың арасынан да табуға мүмкіндік береді. Қазак-жонғар қатынастарындағы бірқатар шайқастардың қаһармандық рухын бізге дейін Үмбетей жырау, Актамберді жырау, Тәттікара жырау, Көтеш ақын және Бұқар жырау туындылары жеткізді. Жонғар басқыншылығының зардабы мен елдің жерінен айыруын зар – заманның туындауы Бұқар жыраудың шумағында келтірілген. «Ел бірлігін жырлау – Бұқар өлеңдерінде негізгі мәселенің бірі.

Бірнеше ғасырлар бойы екі халықтың этникалық байланысы олардың антропологиялық көлбетінен дәлел. Неміс галымы, тарихшы Р. Карутц 1904 жылы Батыс Қазакстанды аралап, қазактар мен қалмактардың бет пішін салысыра: «Кенеттеген мен, бет пішіні жалпақ, көзі қысық қалмактар сияқты әлпепті көрдім»

ХХ ғасыр 20-30 жылдары Қазак-жонғар қатынастарын зерттеудегі мәселесі жаңа арнаның енуі. Ұл дәүірде тарихи ғылымға қазак интелегенциясының өкілдері баға жетпес үлес қосты. Олардың қазак – жонғар қатынастарына арналған еңбектері бірінші санатты дереккөзіне жатты.

Кенес дәүірінде Қазакстан тарихының көптеген мәселелері бұрмаланды, көптеген оқигалар, олардың құжаттары жасырын ұсталды, бірсыбыра тақырыптар зерттеледі. Осының салдарынан актаңдақтар пайда болды. Тарихтағы актаңдақтар біз зерттеп отырған тақырып бойынша да жеткілікті. Осы есімі аталғандардың басым көпшілігінің 20-30 жылдары жарық көрген еңбектері олардың авторлары жалған жаламен «халық жаулары» ретінде айыпталғаннан кейін ғылыми айналымнан алынып тасталған болатын. Солардың қатарында сол жылдардағы оқигаларды өз көзімен көрген, тіпті тікелей қатынасқан адамдардың бірі –

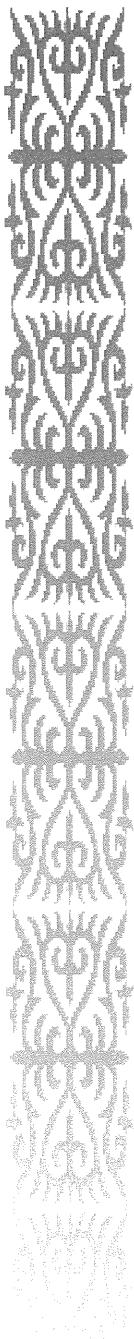
саяси қайраткер, алаш зиялдысы Мұхаметжан Тынышбаев та болды.

Қазактың ағартушы ұлдарының бірі М. Тынышбаев 1925 жылы «История казахского народа» деген еңбегін жарыққа шығарды. Ол көшпелі халықтың өзара байланысына, қазактардың өмірі және мәдениетіне, генеологиялық руына көбірек мән берді. Оның монографиялық жеке макаласы «Ақтабан шұбырынды» дегенаттан казак-жонғар қатынастарына арналған [13, 20 б.].

Атаптакта, ол 1991 жылы Алматы қаласында жарық көрген «Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII вв» деген монография мен біршама макалалар мен баяндамалардың авторы. Фалым монографияны жазу үшін Кеңес үкіметінің Орталық және жергілік архивтерінен орыс тіліндегі материалдар мен XVII-XVIII ғасырларда өмір сүрген қазактың ақын, жырауларының еңбектерін пайдаланған.

В. А. Моисеев өз монографиясында Жонғар мемлекетінің орнауынан бастап, оның қазак еліне жасаған шабуылдары, қазак халқының Жонғарларға қарсы құресі, Кіші жүздің Ресейге қосылуы, Жонғар хандығы әлсіреген кездегі қазак хандықтарының саясаты, олардың жонғар мәселесіне араласуы тәріздес тақырыптың негізгі оқигаларын түгелдей дерлік қамтыған. Тарихи құжаттарға сүйеніп жазылған монография объективті шындық тұрғысынан бірсыбыра құнды еңбек болғанын атап өту әділдік болар еді. В. А. Моисеев жонғарлардың қазактармен арадағы ұзак уақытқа созылған өзара қатынастарының, оның даму барысын сипатын ашып берді. Ол жонғарлардың қазактарға және Орта Азия халықтарына қарсы құрестегі уақытша женістерінің басты себептерін ашып көрсетіп, Ресейдің қазактар мен жонғарлар жөніндегі тиянаксыз әрі кайшылыққа толы саясатының себептерін түсіндірді, сондай-ақ Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардың бүкіл

жүйесін айқындай бастаған Жана күштердің (Ресей мен Қытайдың) саяси аренада шығу белгілерін де аныктап берді [2, 2 б.].

Революцияға дейінгі және кеңестік қазак-жонғар тарихнамасын зерттей келе көп тарихшылар, жазушылар тек қазак-жонғар соғыс жағдайына көбірек дең койған екен. Қазак – жонғар достық қарым-қатынасын зертеушілерінің алғашқысы Бекежан Сүлейменов В. С Кузнецовтың «Амурсана» еңбегіне анализ жасайды. Ол өзінің зерттеуіне Кузнецовтың еңбегін негіздей келе: «В. С. Кузнецов тарихи фактілерге қайшы келіп, Жонғар хандығымен қазак жүздерінің катынастарын тұрақты дүшпандық катынас деп бейнелейді...Бірақ екіжақта да саяси одакқа деген үрдіс, ұмтылыс байкалды. Бұл үрдіс Орталық Азия халықтарына маньчжур – қытай жактан қауіп төнгенде күштейді». Әрі карай «Әрине, қазактар мен ойраттардың қарым – катынасы әрдайым бейбіт болмады, олардың арасында жоғарыда атап өткендей жайылым үшін, сауда жолдарына және нарыққа үстемдік жүргізу үшін қатал соғыс қан – төгіс болды. Бірақ неге араздықты іздеуіміз керек, ондай жағдай кімде, кайда болмады?» деп атап етті.

Осы тұста С. А. Еділхановада: «Расыменде, қазак – жонғар катынастарын зерттеушілер тек кана халықтың арасындағы өшпендейлікке көп қоңыл бөлген, олардың арасындағы бейбіт өмірді қозғағандар санаулы болды» деп Р. Б. Сүлейменовты толық қолдады.

Сондай – ак калмак тарихшысы А. Г. Митиров мұрагат құжаттарынан «с показанными пятью султанами Кучюк, Бараки Аблайбембет, да два малых султана Асед Батуrom и Джянатабек Батуrom и с прочими знатными сороки человеки, прежде утверждения присяги и заключению мира, имели договор в такой силе....: » деп сұлтандардың бейбіт келісімінен үзінді келтіреді.

Қазак-жонғар арасында достық қатынаспен бірге олар қызы алысып, қызы беріскең, яғни құдандалы болған. Бұл

тақырыпқа тоқталған XX ғасыр қазак жазушылары Халел Досмұхамедов очерктері, Мағжан Жұмабаев «Баян батыр», С. Сейфуллин «Көкшетау» жыраулары дәлел [1, 87 б.].

Қазак-жонғар катынасына калам тартқан ғалымдардың бірі – кеңес ғалымы И. Я. Златкин, тарих ғылыминың докторы, профессор, белгілі монголтанушы. Оның қаламынан монгол халқының тарихы, әсіресе, жонғар тарихына байланысты бірнеше көлемді монографиялық еңбегі жарық көрді. Қазак-жонғар катынасына байланысты тақырыпты ғалым өзінің 1983 жылы мәскеу қаласында бассылған «Жонғар хандығының тарихы (1635-1758 ж.ж.)» атты монографиясында қарастырады [3, 3 б.].

Жонғар мемлекеті тарихы тақырыбында жазған И. Златкинның еңбектері зерттеу жұмыстарының терендігімен, жасаған қорытындыларының обьективтілігін ерекшеленеді. Осы негізгі тақырыптың аясында ғалым қазак-жонғар катынастарына да қоңыл бөлген. И. Златкинның жазған еңбектері Ресей архивтерінің материалдарына сүйенгендіктен қазак-жонғар катынасының жекелеген мәселелері Ресей мұддесіне сай тұжырымдалып жазылған. Кеңес тарихшыларының алғашқылары болып қазак-жонғар өзара байланысына қалам тартқан орыс ғалымы В. В. Бартольд.

Тәуелсіздік тұсында М. Қозыбаев, Н. Мұқаметқанұлы, Қ. Әбуев, Ж. Қасымбаев, О. Смағұлұлы, т.б. тарихшылар Абылай және оның қайраткерлігі туралы құнды еңбектер жазды. Тарихи тұлғаларды зерттеудің ең қарапайым қағидасы – оларды өздері өмір сүрген тарихи қоғамдық-саяси жағдаймен тығыз байланыстыра отырып, олардың жалпы қоғамдық іс-әрекетіне жүйелі түрде жан-жакты ғылыми талдау жасау.

Тарих тәжірибесі – үрпактардың кешегісі мен бүгінгісінің ең сүбелі, нағыз прогрессіл қасиеттерін біріне-бірін жалғастыратын өмір эстафетасы. Бүгінде Қазақстаның толық қанды тәуелсіз мемлекет болған жағдайында тарихымызды білу, қазак

халқы жинақтаған бай тәжірибелі игеру, жаңа үрпакқа білім беру мен тәрбиелеуде, олардың белсенді өмірлік айқындастасын қалыптастыруда мейлінше маңызды. Тарихқа, тарихи бастауларға, тәжірибеге біз қаншама терең үнілек, қоғамдағы қазіргі жағдайды соғұрлым жақсы тустанетін, білетін боламыз.

Қазақ-жонғар катынасы тақырыбына қалам тартқан ғалым ретінде М. Мағауиннің еңбегі ерекше тоқталуга тұрады. Белгілі жазушы, тарихшы, ғалым Мұхтар Мағауин 1995 жылы «казақ тарихының әліппесі» атты тарихи еңбек жазып бастырады.

Бүл еңбектарихи құжаттарға негізделген. Оларды терең зерттеп талдағандықтан Қазақстан тарихы ғылымиңда өзіндік орны бар. Таңдалған отырған еңбектің авторы казақ пен жонғар арасындағы соғыс 1520 жылдары басталып, ара-тұра азғана үзілістермен 1771 жылға дейін, яғни екі жүз жылдан астамауқытқа созылды. Деген көрінісінде жасайды. М. Мағауин тарихи құжаттарды салыстыра зерттей келе қазақ Ордасы мен Ойрат одагының бетпе – бет келген алғашкы шайқасы 1520 жылы басталды деп есептеп қазақ – жонғар соғысының басталған уақыты туралы пікір айтады [17, 153 б.].

2012 жылы 22 қараша қуні Бейжіндегі Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатындағы «Әскери басқармаға жолданған ұлыктардың мәнжұ тіліндегі мәлімдемелерінің көшірмесі» атты Цин патшалық мұрағат құжаттар қорынан (құжаттардың микрофильмдері арасынан) сакталу нөмірі 1736-03 (микрофильм бойынша 051-001761) болып келетін «шағатай» жазба тілінде хатталған бір құжат кездесті.

Мақалада автор Б. Еженханұлы Қытайдың Бірінші тарихи мұрағатынан жаңадан табылған, үстінде Қабанбай батырдың мөрі басылған, 1758 жылы каракалпак Күшіккожабидің шағатай тілінде Цин патшасы Цяньлунга жазып жіберген бір дана хатына, сондай-ак осы хатпен байланысты өзге де тарихи құжаттарға тарихи-деректанулық талдаулар жасап,

тиісті тарихи оқиғаның мәні жөнінде сөз көзғайды. Сонымен қатар көне құжаттың қозғап отырған тақырыбынызғада катысы бар мағіметтерді атап көрсетеді.

Осындай мөр басылған құжаттың растығын дәлелдейтін мұрағат құжаттары тарихтамаңызың зор дерек көзі болып табылады. Бұл басқа дерек көздерін жокқа шығару емес. Елімізде болған соғыстар, женіліс, женістер, салт-дәстүрлерімізді келешек үрпакқа ұлықтау біздің міндеттімізден елімізге деген патриоттылығымыз. Алайда бұл жағдайды нақты дерекпен көрсетіп дәлелдеп жатсақ, елім, жерім деген азаматтарымыз көбейері анық. Сонымен қатар Қазақстан тарихнамасының коры да молаяр еді.

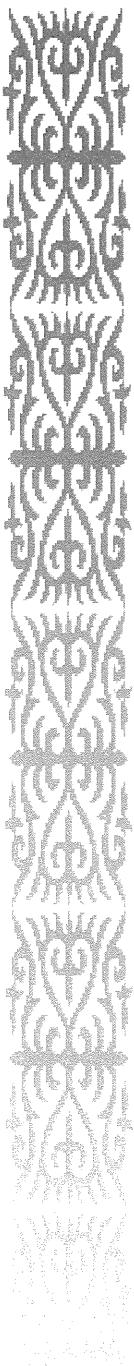
ҚОРЫТЫНДЫ

Кортындылай келе Қазақстан тарихы тарихнамасында Қазақ-жонғар катынасы тақырыбы өте маңызды, өзекті мәселелердің бірі. Революцияға дейінгі зерттеулердің арқасында халықтың ауызша әдеби үлгілері, естеліктер, көптеген архивтік құжаттар, жеке күәгерлердің шығармасы сияқты және тағы басқа дереккөздері жиналды. Қазақ, жонғар, орыс және тағы баскалардың катысуымен болған оқиғалар үлкен мұқияттылықпен сипатталды. Фактілердің негізінде жогарыда аталған халықтарындаң қарым-катынасын түсіну үшін бірінші әрекеттер жасалды. Алайда революцияға дейінгі зерттеушілердің көбі белгілі бір фактіні көрсетуден ары асалмады.

X X ғасыр 20-30 жылдары Қазақ-жонғар катынастарын зерттеудегі мәселесі жаңа арнаның енүі. Бұл дәуірде тарихи ғылымға қазақ интелегенциясының өкілдері баға жетпес үлес кости. Олардың казақ-жонғар катынастарына арналған еңбектері бірінші санатты дереккөзіне жатты. Алайда бәрімізге белгілі қазақ елі Ресейдің бодандығында жүрген заман еді. Жарыққа шықкан көптеген еңбектерді ғылыми айналымнан алғыншыл тасталды.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін қазақ-жонғар катынасын тарихшылар жаңашылдықпен зерттей бастады. Бұрмаланған тұстарын,

тұлғаларды, оқиғаның болған территориясын деректердің пәнаралық синтезі негізінде зерттеліш, көптеген кітаптар, мақалалар шығару үстінде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Едилханова, С. А. Казахско-джунгарские взаимоотношения .
- 2 Моисеев, В. А. Джунгарское ханство и казахи (XVII–XVIII вв.). – Алма-Ата: Фылым, 1991. – 238 с.
- 3 Златкин, И. Я. История Джунгарского ханства. – М.: Наука, 1983.
- 4 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы : Санат, 1996
- 5 Лыткин, Ю. Материалы по истории ойратов // Астраханские Губернские ведомости, 1861.
- 6 Копеев, М. Ж. Тандамлы. – Алматы, 1993.
- 7 Рычков, П. И. История Оренбургская. 1730-1750. – Оренбург. Губер. Статист. Ком., 1896.
- 8 Миллер, Г. Ф. История Сибири. – М. - Л.: Изд. АН СССР, 1941.
- 9 Казахско-руssкие отношения XVI-XVII вв.: Сб. док. А. – А., 1961;
- 10 Халид, К. Тауарих Хамса. Алматы, 1992.
- 11 Вельяминов-Зернов, В. В. Исследования о касимовских царях и царевичах. – Т. 2. – СПб., 1885.
- Кұдайбердіұлы, Ш. Өлең мен поэмалар. Алматы, 1988; родословная тюрок киргизов, казахов и ханских династий. – Алматы : Жазушы, 1990.
- 13 Тынышбаев, М. История казахского народа. – Алматы : Санат, 1997.
- 14 Эрендженов, К. Золотой родник. О калмыцком народом творчестве, ремеслах и быте. – Элиста : Калм. Книж. Изд., 1990.
- 15 Кляшторный, С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алматы: Рауан, 1992.
- 16 Сейдимбек, А. Мир казахов. – Алматы: Рауан, 2000.
- 17 Магауин, М. Азбука казахской истории. – Алматы : Казахстан, 1997.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

A. P. Тусбекова, Е. К. Жусупов
Историография казахско-джунгарских отношений

Павлодарский Государственный университет
имени С. Торайғырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.06.16.

A. R. Tusbekova, E. K. Zhusupov
Kazakh-Jungar relations historiography

S. Toraigyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 10.06.16.

В данной статье авторы раскрывают актуальные вопросы историографии казахско-джунгарских отношений.

In this paper, the authors reveal the issues of the Kazakh-Jungar relations history.

Ж. Е. Узыканова¹, С. Акубасова², Б. Ж. Ельмуратова³

^{1,2}магистранттар, ³т.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ.

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖҮЙЕНИҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТАРИХЫНАН

Бұл мақалада авторлар құқықтық жүйенің қалыптасу тарихын ерте заманнан бастап қазіргі кезеңге дейін қарастырады.

Кілттің сөздері: құқықтық қалыптасу тарихы, құқық, қазақ хандығы.

КІРІСПЕ

1991ж. Қазақстан егемендікке қол жеткізгеннен кейін әлеуметтік және экономикалық реформаларды іске асыру мақсатында тиісті құқықтық базаны қалыптастыру қажеттілігі туындағы

Қоғамдық қатынастарды реттейтін институт ретінде мемлекет және құқық Қазақстан даласында ерте заманда-ак қалыптасты. Мыңжылдар бойын Қазақстан даласын мекендерген және тарихта әр түрлі этонимдармен танымал болған қазақтың арғы бабалары бір бірін алмастыратын бірнеше құқықтық жүйенің негізін қалаған болды. Бұл құқықтық жүйелер заңдылық ретінде бір-бірін алмастырып отырған. Заңнаманың ерекшеліктеріне қазақ даласында қалыптасан қөшпелілік дәстүрлер өз ықпалын тигізген.

Құқық мемлекетпен қатар қалыптасты. Қазақстан жерінде мемлекеттіліктің қалыптасуының өзіндік тарихы танымал. Отандық тарихи және зан әдебиетінде қазақ құқығының тарихында бес үлкен кезеңін ажыратады.

Бірінші кезең – потестарлы мемлекет жағдайындағы құқық, бұл кезең б.з.д. 7-15 ғ. ортасына дейінгі кезеңдің қамтиды және өзара екі белестерге бөлінеді, ол мемлекетке дейінгі кезең және ерте мемлекеттілік кезеңі. Осы дәуірде қөшпелі тұрмыс салттағы сақ, үйсін, қаңды, ғұн,

түркі мемлекеттерінің құқықтық негізі қаланып келешектегі қазақтың дәстүрлі құқығына өз септігін тигізген болды.

Екінші кезең қазақ мемлекеттің дәуіріндегі құқықтың дамуы – 15 ғ. 60 жылдарынан бастап 19 ғ. ортасына дейінгі кезеңді қамтиды. Осы дәуір қазақ хандығының алтын ғасыры деп те атайды. Себебі қазақ халқы, хандығы, қазақ мемлекеттілігі қалыптасып тарихи саңада өз атын қалдырган дәуірлерінің бірі болып табылады. Кезеңнің аяқталуы хандық биліктің жойылуымен үштасады

Үшінші кезең – 19 ғ. ортасы – 1917 ж отаршылдық әкімшілік жүйенің орнығы, тәуелсіздіктің жойылу кезеңі және орыс құқық жүйесінің үстемдігі кезеңі

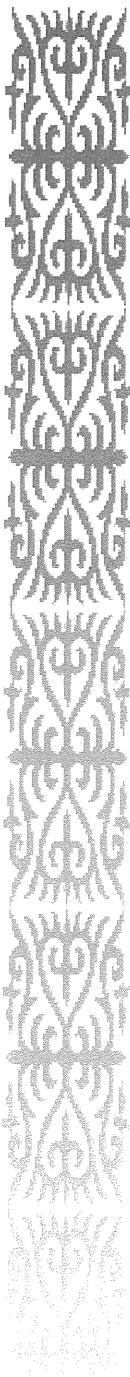
Төртінші кезең – КСРО құрамынданғы құқықтық жүйесінің қалыптасуы.

Бесінші кезең – егемендік алғаннан кейін Қазақстан Республикасының құқықтық жүйесі кезеңі [1].

Осы кезеңдердің хронологиялық, мазмұны жағынан ерекшеліктеріне қарамастан, олар қазіргі кезеңдегі еліміздің құқықтық жүйесінің қалыптасуы мен дамуына өз үлестерін салған деп санаймын.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Құқық пен мемлекет бір уақытта пайда болды. Мемлекет үстемдік етуші

таптарың мүддесін қорғау барысында құқық деп атанған нормаларды бекіткен болды. Осыған орай Қазақстан даласында құқықтық нормалардың қалыптасуы үстемдік етуші таптың қалыптасуына, яғни экономикалық-мұліктік теңсіздіктің пайда болуына шарттас болды. Экономикалық-мұліктік теңсіздік жеке меншіктің қалыптасуымен байланысты, жеке меншік өндіруші шаруашылық жағдайында пайда болды.

Қазақстан даласында өндіруші шаруашылық неолит-энеолит дәуірімен үштасады. Арийдік зона жағдайында біздің жерімізде көшпелі тұрмыс шаруашылық қалыптасты. Энеолит дәуірімен байланысты мал шаруашылықтың кеңінен етек жаю Ботай мәдениетіне сай келеді. Соңғы зерттеулер, әсіресе Павлодар облысында Бөріл тұрағының қазба жұмыстары мал шаруашылығы, әсіресе жылқы өсіру неолит дәуіріне сай келеді. Яғни осы хронологиялық шекте біз Қазақстан даласында өндіруші шаруашылық, яғни жеке меншік, яғни мұліктің теңсіздік және үстем таптың мүддесін қорғайтын құқықтық нормалар орын алды деп дәлелдей аламыз [2].

Келесі үлкен белес – жерімізде мемлекеттік бірлестіктер кезеңі – ғұн, үйсін, сақ, қаңыл және түркі дәуірі.

Ғұндардың құқықтық жүйесіне сай күрделі мемлекеттік жүйенің пайда болуы қоғамда құқықты реттеудің пайда болуына мүмкіндік ашты. Ғұндардың құқықтық негізінің көзі әдет-ғұрып болды. Қытай жазбаларына сүйенсек ғұндардың заңдары «жөніл және орындауга оңай» еді. Сот 10 құн аралығында созылып, қамауда отыргандардың саны оннан аспайтын. Құрделі қылымыс жасағандарға өлім жазасы кесіліп, үрлық жасағандардың мұлкі тәркіленсе, женіл-желіп жағымсыз іс-әрекеттер еткендердің жүзінде із қалдырылды. Сонымен бірге көшпелілердің дағдылы не әдеттегі құқығы кодификациялана (жүйелене) бастады.

Сондықтан да Мәде сенгір шығарған кодекс бойынша әскери тәртіпті бұзғандар мен әскери қызметтерден бас тартқандарға өлім жазасын кесті. Ал меншік құқығына келсек, көшпелі қоғамдардың бәріне тән қасиеттер болды. Мысалы, ерекше болып көрінетіні жеке отбасы меншігі, қауым меншігі, әскери-потестарлық бірлестіктер мен мемлекет меншігі еді [3].

Ғұн державасының пайда болуы Қазақстан территориясында басқа да дамыған мемлекеттік-құқықтық жүйелердің пайда болуына себепкер болды. Әсіресе ол ғұндар билігіндегі аймақтарда кең етек алды. Солардың қатарына үйсіндер мен қаңылдардың мемлекеті жатады.

Түрік қағанатының негізі құқықтық көзі – әдет-ғұрып болған. Түркі мемлекеттері дәстүрлерін сақтаған тұргеш, қарлық, қарахан, оғыз, қыпшақ, қара қытай мемлекеттіндегі құқық жүйесі қалыптасқан. Мемлекеттің негізі ретінде көшпелілердің құқықтық тәртібі, халықаралық қатынастардың экономикалық, саяси қатынастарды реттейін құқық жүйесі қалыптасты [3].

Келешекте түріктердің мемлекеттік және құқықтық жүйесін қазақ хандары мұрага алған.

Монгол шабуылдары кезінде қазақ даласында мемлекеттердің және құқықтық жүйенің қалыптасу дәстүрі жалғасты. Монголдар түріктердің дәстүрлерін қабылдады. Алтын Орда, Ақ Орда; Ноғай ордасы, Әбілқайыр мемлекеті. Моголстан елдерінің құқықтық жүйесі құрделене бастайды, азаматтық, қылымстық, шаруашылық істер арнайы заңнама балтарына сай қарастырылды. Сонымен қатар түркі дәуірінде ене бастаған мұсылмандық құқық етек жайды.

XV ғасырдың ортасында Қазақстан территориясында жаңа мемлекеттік құрылым – Қазақ хандығы құрылды. Бұл жағдай қазақ халқының тарихында және Қазақстанның мемлекеттік-құқықтық жүйесінің қалыптасу кезеңінде ерекше

орын алады. Қазақ хандығының негізгі тұрғындары қазақ халқы этнос ретінде қалыптасты. Қазақ хандығы осы өнірде өмір сүрген ежелгі ғұн, үйсін, қаңлы мемлекеттерінен бастап Ақ Орда мен Әбілқайыр хандығына дейінгі мемлекеттердің заңды жалғасы ретінде дүниеге келді.

Жалпы, қазақ хандығының құрылуы Шығыс Дешті Қыпшақтың, Жетісу мен Түркістанның кең байтақ территориясындағы әлеуметтік-экономикалық, саяси-қоғамдық процестердің заңды қорытындысы болып есептелінеді. Экономикасы аралас, көшпелі мал шаруашылығы мен отырықшы-егіншілік, қала шаруашылығы қалыптасқан аймақтардың табиғи интеграциясы негізінде XIV-XV ғасырларда тұтас экономикалық және бір саяси құрылымға біріккен мемлекеттің пайда болуына қолайлы жағдай өзірледі. Сөйтіп, қазақ рулады мен тайпаларының этникалық жағынан бірігуіне, халықтың ұзаққа созылған қалыптасу процесінің аяқталуына себепкер болды [4].

Қазақ қоғамында алғаш қазақ құқығы ажыратылады. Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы, Тәуке ханның Жеті жарғысы қазақ қоғамының көшпелі тұрмыс салтына және заманауи әлеуметтік-саяси, экономикалық жағдайларына икемделген болатын [5].

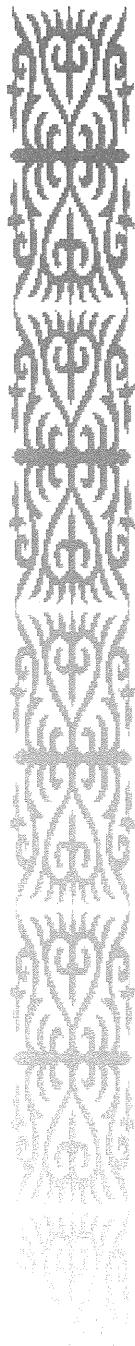
Ханнан кейінгі жоғарғы мемлекеттік билік сұлтандардың қолында болды. Сұлтан деген атақ тек Шыңғыс ханның үрпақтарына берілді. Сұлтандар болашақта хан сайлануға құқылы болды [6].

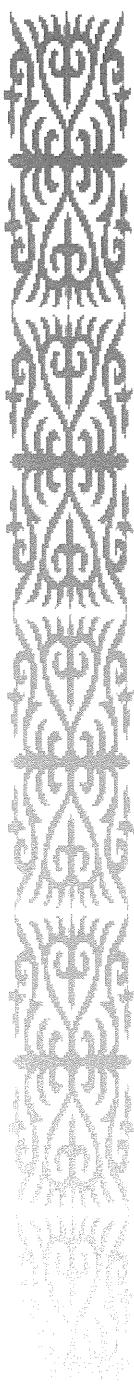
Сұлтандар ханның тапсырмасымен жергілікті әкімшілік билікті жүзеге асырды. Ол ханға тікелей бағынып, өз иелігінде соттық, азаматтық және әскери билік жүргізе алды.

Билер кеңесі хан бүйріғыменен жиналашып, ең күрделі саяси және заңды мәселелерді кеңестік құзырда шешті. XV-XVI ғасырларда бұл органның рөлі оншалықты болған жок. Оның құрамына

беделді билер мен қауымдастықтардың өкілдері кірді. Ол билердің бірі хан кеңесшісі болды. Жалпы, сот құрметті де жасы келген бір биден тұрып, ол өзінің айналасына алтыға дейін тұратын билер тобын құрайтын. Онда биге төрага ретінде ерекше билік берілетін. Егер соттардың біріне арызданушы немесе жауап берушілердің біреуінің құдігі болатын болса, ол биліктен босатылады. Биге түсетең құдіктің ен бастыларының бірі оның екі жактың бірінен пара алып қою немесе сол екі жактың біреуінің туысқаны болып шығуы себеп болады. Би мен сот төрешісі дау мәселеесін шешу барысында ешқандай да қаржы не төлем алмайды, ондай болған жағдайда олардың қай-қайсысы болмасын биліктен босатылады. Ал егер бидің алдында айыпталушы не айыптаушы айқайлас жаман сөздер айтатын болса, онда олардың қай-қайсысын болмасын қамшымен дүре соктырып, ол жат-жүрттық болса, қуып жібереді. Бидің мұндай қызметі қазақ хандығының құрылуы кезеңінен бастап, оның Ресей отарлауына түсken кезеңге дейінгі аралықта өз күшин жоғалтқан жоқ. Орыс жылнамаларында оны орда билері дейді. Олар ордадағы соттау және жаза қолдануды талап ететін істердің барлығын жүргізіп, өздерінің халық құқығын іске асыруыш өкіл ретінде міндеттін атқаратын. Оларды әскер басылары мен бай басқарушылармен еш салыстыруға болмайды. Олардың әрқайсысына бөлінген міндеттері өр түрлі. Кез келген адам ордалық биге өзінің арыз-шағымымен бара алатын болған. Истін ақ-қарасын анықтау үшін биге жан-жакты құқық беріледі. Ал хан тараپынан оған ешқандай да ерекше құқық немесе жеңілдік берілмейді. Оның барлық айырмашылығы биге халық тараапынан берілетін бағамен анықталып отырған [6].

Сонымен бірге хан жанындағы іс-қағаздарды жүргізетін кеңсе қызметкерлері дуан деп аталды. XV-XVI ғасырлардағы

хан әкімшілігі аппаратының орталығы тұрақты бір жерден орын төттей, хан және оның ауылымен бірге көшіп отырды.

Қазақ хандығы мемлекеттік құрылымы бойынша унитарлық мемлекет болып саналды [6].

XVII ғасырдың басында қазақ қоғамындағы саяси жүйелердің бір ерекшелігі жүзге бөлінеді. Әр жұз өзінше ірі әкімшілік-саяси және территориялық шаруашылық бірлікке ие автономия құрды. Халық дәстүріне қарағанда жүздердің құралуын Хақназардан бастайды. Қазақстанда ерте орта ғасырлардың өзінде-ақ үш негізгі аудандар бір-бірінен айырмашылықта тұрды. Бірінші Жетісу, екінші Батыс Қазақстан және Арап өнірі болса, үшінші Солтүстік-Шығыс, Орталық Қазақстан және Сырдарияның орта ағаш еді. Міне, осы шекара бойында қазақ жүздері-ұлы немесе аға (Ұлы жұз), орта (Орта жұз) және кіші (Кіші жұз) тұрды. Мұның бәрі шежіреде егжей-тегжейлі көрсетілді [7].

Сонымен дәстүрлі Қазақ мемлекеті қос билік құрылымына негізделген болатын. Онда бір-бірімен параллель еki авторитеттік (беделдік) және аксүйектер билігі болды. Оның біріншісі дәстүр, әдет-ғұрып негізінде құралып, ашық түрде болды. Оларды билеушілер тәжірибе мен беделге сүйенди. Ол билікті билер мен старшындар жүргізді. Ал аксүйектер билігі жабық типті құрамына жаңа мүшелерді қоспайтын түрде дамыды. Бұл билік Шынғыс тұқымдары-төрелердің қолында болды. XVII ғасыр мен XVIII ғасырдың басында беделді билік иелері-жұз өкілдері, әскери-потестарлық биліктер мен жеке қауымдастық өкілдері болды.

Басы бірікпеген үш жұз хандарының арасындағы қайшылық олардың әрқайсысы бір орталықта бағынған билікке кол жеткізуге өзінше жол іздеуге мәжбүр етті. 1730 жылы Болат хан қайтыс болған кезде Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың «бүкілқазақтың ханы боламын» деген

мақсаты орындалмағаннан соң, іргелес Ресейге арқа сүйеп өз позициясын нығайтпақшы болды. Сөйтіп, ол Уфаға елшілік жіберіп, өзінің Кіші жұз хандығын Ресейдің қол астына алуын өтініш етеді. Ал 1731 жылы 19 ақпанды патша Анна Иоановна Кіші жүздің Ресейдің қол астына кіргені туралы грамотаға қол қояды [9].

Қазақ хандығының мемлекеттік тәуелсіздігін жойып, онда орыс отарлау саясаты жүргізіле бастаған тұстан-ақ Қазақ даласында оны іске асыратын реформалар кеңінен жүргізіле бастады. Қазақстанда жүргізілген 20-50 жылдардағы құқықтық және әкімшілік реформалар Ресей империясының қазақ даласындағы билігін нық жүргізіп, отарлау саясатын қалыптастыра тұсуге ерекше ықпал етті 1867-1868, 1886 және 1891 жылдардағы реформалар Қазақстанды бірден-бір отар елге айналдырыды. XIX ғасырдың 50-жылдарының басында қазақ даласының билігі Сыртқы істер министрлігінен алынып, Ішкі істер министрлігі мен әскери министрлікке берілді. Сөйтіп, Қазақстан халықаралық субъект құқығынан айырылды. Азаматтық және әскери әкімшілік бөлінбей, ол жаулап алушылық бағыт-бағдарда қызмет істеді. Қазақтарға қысым жүргізу тек ұлттық тұрғыданған емес, діни тұрғыдан да жан-жақты жүргізілді. Іс қағаздары, ауылдық деңгейдің өзінде орыс тілінде жүргізіletін.

XX ғасырдың басы қазақ халқы үшін өте ауыр кезең болды. Қазақтар өзінің саяси құқығынан қол үзіп, жерлерінен айырылды, дәстүрлі мал шаруашылығы мен әлеуметтік құрылымдарының жүйесі бұзылды. Қазақстанда XX ғасырдың басында орыстандандыру саясаты барынша жүргізілді. Сонымен бірге XX ғасырдың басында ұлт-азаттық қозғалыстар жаңа кезеңге көшті. Оның басында ұлт интеллигенциясы тұрды.

1917 жылы ақпанды революциялық толқулар мен ұлт-азаттық көтерілістері кең

қанат жайған кезенде Патша өкіметі құлады. Елде уақытша өкімет орнап, революциялық дағдарыс кезеңі басталды [9].

Патша өкіметі құлағаннан кейінгі қазақтың тәуелсіздік жолындағы құресін «Алаш» партиясының төнірегіне тоptасқандар жалғастырыды. 1917 жылы 21-26 шілдеде Орынборда жалпы қазақ съезінде ұлттық демократиялық саяси «Алаш» партиясы құрылды. Партияның бағдарламасы бойынша партияның облыстық комитеттері құрылды. Ә. Бекейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, Е. Фұмаров секілді бір топ қайраткерлер атынан 1917 жылы «Қазак» газетінің 21 қарашадағы санында «Алаш» партиясы бағдарламасының жобасы жарық көрді [1].

«Алаш» партиясы мен «Алашорда» үкіметі құқықтық-мемлекеттік жағдайға ерекше көңіл бөлді. «Алаш» партиясы мен үкіметі дініне, жынысына, ұлтына, шығу тегіне қарамай тен сайлау құқығын жақтады. Ал депутаттар болса, тете, тен және құпия дауыс беру арқылы сайланды. «Алаш» партиясы демократиялық бостандықтар мен құқықтарды жақтады. Жеке бастың тендерігі сез, баспасөз, одактар бостандығы жарияланып, олардың қай-қайсысы болмасын айыптаусыз және тергеусіз соттауға болмайды деп

мәлімделді. “Алаш” партиясы мен үкіметі сот ісіне ерекше мән беріп қана қоймай, ол әр халықтың әдет-ғұрпы мен салтына лайық болуы керек деп көрсеті.

Кеңес үкіметі кезінде Қазақстан Республикасы КСРО құрамына кіріп қағаз жүзінде жарияланған құқықтық жүйенің формалды негізіне айналды. Әкімшіл-әміршіл жүйе жағадайнда кеңестік құқықтық жүйе орнатылды [1].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстан Республикасының мемлекет және құқығы ежелгі дәуірден бүгінгі XXI ғасыр басына дейінгі аралықта елеулі кезеңдерден өтіп, өзінің әкімшілік-құқықтық жүйесінің эволюциясы арқылы 1991 жылғы тәуелсіз де егemen Қазақстанның жеңісіне қол жеткізді.

Қазіргі кезенде бірқатар құқықтық реформаларға қарамастан елімізде реформалар кезеңі орын алуда деп мойындеймыз, себебі 1731-1991 жж аралығында отаршылдық бүғауында болған және әлеуметтік-экономикалық, мәдени трансформацияны бастаң кешірген еліміз өзіндік құқықтық жүйені қалыптастыру жолында. Бұл бағытта мемлекеттік мемлекеттік базаарған Н. Ә. Назарбаевтың қосқан үлесі зор. Елбасымыз қабылдаған бірқатар құқықтық күжаттар еліміді әлем сахнасында атанытып Орта Азияда қарқындыдамып жатқан мемлекеттер қатарында көрсетуде.

ПАЙДАЛАНГАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Еркин Абиль. История государства и права Республики Казахстан с древнейших времен до нач. XX века. (курс лекций). – Астана, 2000.

2 Современная археология: успехи и трудности – /<http://irstar.kz/index.php/kultura/item/1190-современная-археология-успехи-и-трудности>.

3 Аманжолов, К., Рахметов, К. Құркі халықтарының тарихы. (Көне заманнан біздің заманымыздың XIV ғасырына дейінгі кезең). – Алматы, 1996

4 Қазақстан тарихы. Қазақстан Республикасының ғылым министрлігі — ғылым академиясы. Ш. Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты, Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институты: – Алматы, «Атамұра» баспасы. 1996.– Т.1.

5 Маймақов, Ф. Қазақстан Республикасының саяси-құқықтың тарихы. – Алматы, 2000.

6 Зиманов, С. З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков. – Алма-Ата, издательство «Академии наук Казахской ССР» 1960.

7 Кенжалиев З. Ж. Көшпелі қазақ қоғамындағы дәстүрлі құқықтық мәдениет. – Алматы : Жеті Жарғы, 1997.

8 Созакбаев, С. Тәуке хан. Жеті жарғы – Алматы : «Санат», 1994.

9 История государства и права Казахской ССР. Часть I. Под общей редакцией члена-корреспондента АН КазССР С. С. Сартаева. – Алма-Ата: «Мектеп», 1982.

Материал баспаға 10.06.16 түсті.

Ж. Е. Узыканова, С. Акубасова, Б. Ж. Ельмуратова
История становления правовой системы

Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова, г. Павлодар.
Материал поступил в редакцию 10.06.16.

Zh.Uzykanova, S. Akubasova, B. Yelmuratova
The history of formation of the legal sistem

S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar.
Material received on 10.06.16.

В данной статье авторы рассматривают историю становления правовой системы с древнейшего времени до современности.

In this article the authors examine the history of formation of the legal system from the most ancient time to contemporaneity.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА «ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА», «КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в 1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **10-12 страниц печатного текста**. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).

Статья должна содержать:

1. УДК по таблицам универсальной десятичной классификации;

2. Инициалы и фамилия (-и) автора (-ов)

– на казахском, русском и английском языках (прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец);

3. Ученую степень, ученое звание, место работы (учебы), город (страна для зарубежных авторов);

4. E-mail;

5. Название статьи должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

6. Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – 30-150 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

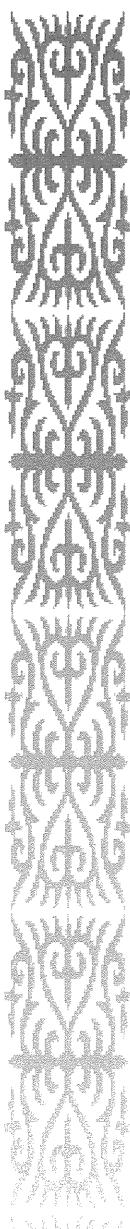
7. Ключевые слова – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала: кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

8. Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / КІРІСПЕ / INTRODUCTION (*незирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец*).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (*не более 1 страницы*).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования представляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (*не более 10 страниц*).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (*нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (*не более 1 страницы*).

9. Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (*Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые

параллельно. Рекомендуемый объем *не более чем из*

20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (*см. образец*).

10. Иллюстрации, перечень рисунков и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

11. Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться двумя рецензиями доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи. При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор. Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статью (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу: 140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64, Павлодарский государственный университет имени С. Торайтырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

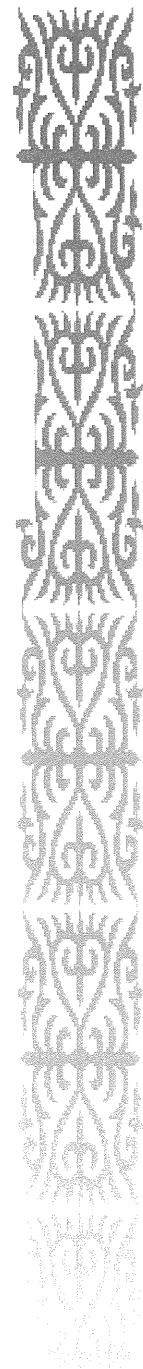
Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kerekut@psu.kz.

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова РНН 451800030073 БИН 990140004654	РГП на ПХВ Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова РНН 451800030073 БИН 990140004654
АО «Цеснабанк» ИИК KZ57998FTB00 00003310 БИК TSESKZK A Кбe 16 Код 16 КНП 861	АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKKZKX Кбe 16 Код 16 КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

УДК 316:314.3

A. Б. Есимова

к.п.н., доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени
Х. А. Яссави, г. Туркестан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В настоящей статье автор дает анализ отличительных особенностей репродуктивного поведения женщин сквозь призму семейно-родственных связей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среди проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1.80	2.22

Диаграмма 1 – Показатели репродуктивного поведения

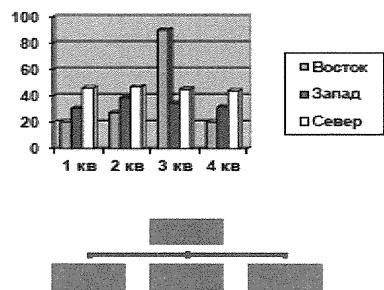

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

A. B. Есимова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлқыты жүзеге асырудагы әлеуметтік капитал ретінде

Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық
казак-түрік университеті, Түркістан қ.

A. B. Yessimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

A. Yesen International Kazakh-Turkish University, Turkestan.

Бұл мақалада автор Қазақстандагы әйелдердің отбасылық-туыстық қатынасы арқылы репродуктивті мінез-құлқында айырмашылықтарын талдайды.

In the given article the author analyzes distinctions of reproductive behavior of married women of Kazakhstan through the prism of the kinship networks.

Теруге 10.06.2016 ж. жіберілді. Басуға 27.06.2016 ж.
кол қойылды. Форматы 197x420/2. Кітап-журнал қағазы.
Шартты б.т. 4,14. Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: С. К. Смаилова
Корректорлар: З. С. Искакова, А. Р. Омарова
Тапсырыс № 2839

Сдано в набор 10.06.2016 г. Подписано в печать 27.06.2016 г.
Формат 197x420/2. Бумага книжно-журнальная.
Уч.-изд. л. 4,14. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: С. К. Смаилова
Корректоры: З. С. Искакова, А. Р. Омарова
Заказ № 2839

Издательство «КЕРЕКУ»
Павлодарского государственного университета
им. С.Торайгырова.
140008, г. Павлодар, ул. Ломова, 64.